

ÜMUMİ TARİX

DƏRSLİK

8

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYIHƏ

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

YAQUB MAHMUDLU, TOFİQ NƏCƏFLİ,
LEYLA HÜSEYNOVA, GÜNTƏKİN NƏCƏFLİ,
BABƏK XUBYAROV, SABİR AĞAYEV,
AMƏNƏ KƏRBALAYEVA

Ümumtəhsil
məktəblərinin

8

-ci sinfi üçün

ÜMUMİ TARİX fənni üzrə **DƏRSLİK**

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
[aspoligraf.ltd@gmail](mailto:aspoligraf.ltd@gmail.com) və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYIHƏ

DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

Əvvəlki dövrün qısa xülasəsi

Mövzuya dair motivasiya sualı

Açar sözlər

Düşündürücü suallar

Sual və tapşırıqlar

LAYİHƏ

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

XVII–XVIII ƏSR- LƏRDƏ ŞƏRQDƏ NƏLƏR BAŞ VERDİ?

1. Azərbaycan Səfəvi imperiyası yeni dövrün astanasında.....7
2. Nadir şah Əfşar imperiyası11
3. Qacarlar imperiyasının yaranması16
4. Böyük Moğol imperiyasının parçalanması.....20
5. Çin — «Qapalı ölkə».....25
6. «Gündoğan ölkə».....31
7. Şərq xalqlarının mədəniyyəti36

TÜRK DÜNYASI VƏ QAFQAZ XALQLARI XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ

8. Osmanlı imperiyası — tənəzzülün başlanması39
 - 8.1. Yeni dövrə köhnə qaydalarla daxil olan imperiya39
 - 8.2. Osmanlı dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun zəifləməsi44
 - 8.3. Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək planları48
9. Mərkəzi Asiya xanlıqları53
10. Volqaboyu, Ural və Sibir türkləri58
11. Qafqaz62
 - 11.1. Şimali Qafqaz yeni dövrün astanasında62
 - 11.2. Cənubi Qafqaz mərkəzi planların hədəfində....67
12. Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti71

AVROPA VƏ AMERİKA XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ

13. «Dumanlı Albion» — duman dağılır.....77
 - 13.1. Parlament, yoxsa kral?77
 - 13.2. Böyük Britaniya krallığı necə yarandı?81
 - 13.3. Dünyanın ilk sənaye dövləti.....86
14. Şimali Amerikada «Yeni İngiltərə»90
 - 14.1. Şimali Amerikada yeni həyat90
 - 14.2. Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaranması94
15. «Daxmalara sülh — saraylara müharibə»98
 - 15.1. Fransa inqilabının müjdəçiləri98
 - 15.2. Jirondistlər və yakobinçilər102
 - 15.3. Termidorçular və Napoleon Bonapart107
16. Rusiya yeni dövrün astanasında112
 - 16.1. Rusiyanın ilk imperatoru112
 - 16.2. İsti dənizlərə çıxmaq uğrunda mübarizə117
17. Avropa və Amerika mədəniyyəti122

Əziz məktəblilər!

Siz VII sinif «Ümumi tarix» dərsliyinizdən V–XVI əsrləri əhatə edən bir zaman çərçivəsində feodal münasibətlərinin yaranması və inkişafı fonunda Şərqdə və Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin necə formalaşdığını öyrəndiniz. Feodalizm Şərqdən başladı və ilk mərkəzləşmiş dövlətlər də Şərqdə yarandı. Şərqdən sonra Avropa öz tarixinin feodalizm mərhələsinə daxil oldu. Şərqə nisbətən burada feodal münasibətləri daha sürətlə inkişaf etdi. Avropada bir-birinin ardınca mərkəzləşmiş dövlətlər yarandı və çox çəkmədən qüdrətli dövlətlərə çevrildi. Onlar arasındakı müharibələr, işğallar dünya xalqlarını məhrumiyyətlərlə üz-üzə qoydu. Lakin bütün bunlar inkişafın qarşısını ala bilmədi. Yeni coğrafi kəşflər, elmin, texnikanın inkişafı insanların həyatını dəyişdi. Yeni münasibətlər — kapitalist münasibətləri yaranmağa və inkişaf etməyə başladı. Dünya yeni tarixi mərhələyə qədəm qoydu.

Bu dərsləkdə XVII—XVIII əsrlərdə burjuaziyanın və yeni ictimai münasibətlərin yaranmasından və dünya dövlətlərində baş verən hadisələrdən bəhs ediləcək. Bir çox tarixçilər bu dövrü Yeni dövr adlandırırlar. Dərsləik sizi dünya şöhrətli tarixi şəxsiyyətlərlə tanış edəcək. Bu dərsləik vasitəsilə siz, həmçinin dünya dövlətləri arasındakı münasibətlərin yeni müstəviyə necə keçməsinə müşahidə edəcəksiniz. Elə bir müstəviyə ki, burada «parçala və hökm sür» siyasəti, işğalçı məqsədlər artıq dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin əsas istiqamətlərinə çevrilir, dünyanın bir çox ölkələri işğalçılara və işğal hədəflərinə ayrılır. Bu ölkələrin arasında Azərbaycan da vardır. Dərsləik sizə dünyadan Azərbaycana baxmağa və həmin dövrlərdə Azərbaycanın dünyadakı yerini görməyə də imkan yaradacaq. Sizə yeni dərsləiləndə uğurlar arzusu ilə...

Müəlliflər

XVII—XVIII ƏSRLƏRDƏ ŞƏRQDƏ NƏLƏR BAŞ VERDİ?

1. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ İMPERİYASI YENİ DÖVRÜN ASTANASINDA

XVI əsrin sonlarında Şərqi ən böyük imperiyalarından biri olan Azərbaycan Səfəvi dövləti osmanlılarla müharibədə məğlub oldu və ərazilərinin bir hissəsini itirdi. Şah I Abbas dövlətin tarixi sərhədlərini bərpa etmək üçün müharibəyə başladı. 1603–1612-ci illərin Səfəvi–Osmanlı müharibəsi Azərbaycan ərazisinin tamamilə azad olunması ilə başa çatdı.

XVII əsrin birinci rübündə Azərbaycan Səfəvi imperiyasının keçmiş qüdrəti bərpa olundu.

Səfəvi dövlətinin öz qüdrətini bərpa etməsi ilə ətraf ölkələrin həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi?

Azərbaycan Səfəvi imperiyası, şah I Abbas, Təbriz, İsfahan, Nadir xan Əfşar

İqtisadi vəziyyət. Şah I Abbasın ölümündən sonra taxta çıxan Şah Səfinin (1629–1642) Osmanlı dövləti ilə Qəsri-Şirin sülhünü (1639) bağlaması viranedicilik müharibəni dayandırdı. Bu, ölkədə kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın və ticarətin inkişafına hərtərəfli şərait yaratdı. Qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başladı. Volqa–Xəzər ticarət yolunda hərəkət çoxaldı. Avropa ölkələri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələr gücləndi. Ümumi iqtisadi yüksəliş şəhərlərin inkişafında da özünü göstərdi. Beynəlxalq tranzit ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlərdə böyük canlanma hiss edilirdi. Sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi məşhur olan Təbriz,

Volqa–Xəzər ticarət yolu.

XVII əsr alman səyyahı Adam Oleari səyahətini bu yolla gerçəkləşdirmişdi

Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Ərəş, İsfahan, Kaşan, Yəzd, Şiraz, Həmədan və digər şəhərlər Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurmuşdu.

İqtisadi inkişaf nə üçün şəhərlərdə özünü göstərirdi?

Ölkədə toxuculuq, metalışləmə, gön-dəri emalı, duluşçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Xalçaçılıq özünün yüksək zirvəsinə çatmışdı. Toxunan xalçalar, əsasən, Təbriz, Şamaxı və Bağdad bazarlarında Avropa tacirlərinə satılırdı. Əsas xalçaçılıq mərkəzləri Azərbaycan,

Azərbaycan Səfəvi dövləti (Şah I Abbas və sələfləri dövrü, 1587–1736-cı illər)

Kirman, Kaşan, Fars və Xuzistan idi. Lakin XVII əsrin sonlarında ənənəvi ticarət yolları dəyişdiyi üçün imperiyanın ərazisindən keçən tranzit yolları da öz əhəmiyyətini itirdi.

Ənənəvi ticarət yolları hansı səbəbdən dəyişdi?

Ölkə iqtisadiyyatında aparıcı yerlərdən birini tutan ipək ticarətinin zəifləməsi iri şəhərlərin beynəlxalq ticarətdəki rolunu da zəiflətdi. Bu səbəbdən ölkənin iqtisadi vəziyyəti pisləşməyə başladı. Dövlətin iqtisadi vəziyyətin- dəki bu geriləmə ölkədə ictimai həyatın bütün sahələrinə mənfi təsir göstərdi. Ölkədə iqtisadi vəziyyətin gərginləşməsi siyasi böhranın da dərinləşməsinə səbəb oldu.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və süqutu. Şah I Abbasdan sonra hakimiyyətə gələn şahzadələrin dövlət işlərindən uzaq tutulması onların dövləti idarə etməsini çətinləşdirirdi. Bu isə Səfəvi dövlətinin daha da zəifləməsinə gətirib çıxardı. İri feodalların mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq cəhdləri gücləndi. İqtisadi böhran, xəzinənin gəlirlərinin azalması şah Sultan Hüseyini vergiləri artırmağa məcbur etdi. Lakin həmin tədbirlər də dövlətin tənəzzülünün qarşısını ala bilmədi.

Vergilərin artırılmasının iqtisadi böhranın aradan qaldırılmasına təsiri nədən ibarətdir?

Xalq kütlələrinin feodal zülmünə qarşı çıxışları ölkəni bürüdü. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədiyinə görə dövlətin əksər vilayətlərində eyni vaxtda baş verən üsyanları yatırmaq mümkün olmadı.

1722-ci ildə əfqanların başçısı Mir Mahmud İsfahani ələ keçirdi. Şah Sultan Hüseyin (1694–1722) onun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi.

Hakimiyyətin zəifləməsi Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarına müdaxiləsinə şərait yaratdı. Səfəvilər dövlətinin torpaqlarının bölüşdürülməsi uğrunda başlayan Osmanlı–Rusiya

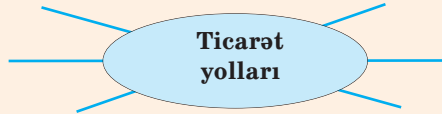
*Tanınmış alman rəssamı
Hans Holbeynin «Səfirlər» əsərində
Azərbaycan xalçası da təsvir olunmuşdur.
(Əsərdən fragment)*

danışqları 1724-cü ilin iyununda İstanbul müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı. Müqavilənin şərtlərinə əsasən Azərbaycan ərazisi iki dövlət arasında bölüşdürüldü. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin ərazisinin bir hissəsini əfqanlar, digər hissəsini isə osmanlılar tutmuşdu. Səfəvi dövlətinin belə çətin zamanında görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadir xan Əfşar əfqanlara qarşı müharibədə qalib gəldi. Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlar uğurla başa çatdırıldı. Osmanlı dövləti Səfəvilərdən aldığı əraziləri geri qaytardı.

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin sərhədləri bərpa olundu. Lakin çox keçmədi ki, Səfəvi sülaləsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və Səfəvi dövləti süqut etdi.

1. XVII əsrin ortalarında Azərbaycan Səfəvi dövlətində iqtisadiyyatın canlanmasına təsir edən amilləri təhlil edin. 2. **Sxemi** dəftərinizə çəkin. Səfəvilər dövlətində beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlərin adlarını yazın.

3. Ənənəvi ticarət yolların dəyişməsinin iqtisadi böhranla əlaqəsi nədən ibarətdir? 4. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və süqut etməsinin səbəblərini həll edin. 5. Azərbaycan Səfəvi dövlətində baş vermiş hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirən **xronoloji cədvəl** tərtib edin. 6. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisində baş verən sərhəd dəyişikliklərini **xəritə** əsasında təsvir edin.

XRONOLOGİYA

2. NADİR ŞAH ƏFŞAR İMPERİYASI

Səfəvi imperiyasının tarixi sərhədləri bərpa edilsə də, Səfəvi dövləti əvvəlki qüdrətini qaytara bilmədi. Osmanlılarla bağlanmış sülhdən cəmi 3 il sonra Səfəvi sülaləsi hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı. Beləliklə, Şərqi ən qüdrətli dövlətlərindən biri olmuş Səfəvilər dövlətinin 235 il davam edən mövcudluğuna son qoyuldu.

Səfəvi sülaləsi nə üçün və kim tərəfindən devrildi?

Muğan, Dehli, Xorasan, Nadir şah, Hindistan, Əfqanıstan

Yadelli təcavüzkarlara qarşı mübarizə. Muğan qurultayı.

XVIII əsrin 20-ci illərinin sonunda Səfəvi sərkərdəsi Nadir xan əfqanları ölkədən qovdu, Təbriz və Ərdəbil şəhərlərini Osmanlı qoşunlarından azad etdi. Bununla Nadirin xalq arasında nüfuzu artdı. Bu, II Təhmasibin narahatlığına səbəb oldu. O öz nüfuzunu qaldırmaq üçün 1731-ci ildə osmanlılar üzərinə hücumu keçdi. Lakin II Təhmasibin niyyəti baş tutmadı. O, İrəvan yaxınlığında ağır məğlubiyyətə uğradı. II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh bağlasa da, Səfəvi torpaqlarının itirilməsi ilə barışmalı oldu. Bu, onun dövlət işlərində böyük nüfuza sahib olan Nadir xan tərəfindən hakimiyyətdən kənarlaşdırılması və azyaşlı oğlu III Abbasın şah elan olunması ilə nəticələndi. Real hakimiyyət şahzadənin qəyyumu olan Nadir xanın əlinə keçdi.

Nadir xanın nüfuzunun artması səbəbi nə idi? Real hakimiyyətin Nadir xanın əlinə keçməsinin səbəbini izah edin.

*Nadir şah Əfşarın abidəsi.
İran İslam Respublikası*

*Muğan qurultayı. Nadir xan
Əfşarın şah elan olunması*

Öz nüfuzundan istifadə edən Nadir xan 1736-cı ildə Muğan qurultayını çağırdı. Qurultayda Nadir xan dövlət başçısı — **şah** seçildi.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə (1736–1747) ölkədə ara müharibələri kəsildi. İri tayfa başçılarından müqaviməti qırıldı və onlar mərkəzi hakimiyyətə tabe edildi. Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək məqsədilə islahatlar keçirildi. Dində sünni-şiə parçalanmasını ləğv etmək üçün tədbirlər görüldü.

Əfşarlar imperiyasının genişləndirilməsi. Nadir şah dövlətin sərhədlərini genişləndirmək, hərbi yürüşlər hesabına xəzinəni doldurmaq istəyirdi. Bu məqsədlə o, Əfqanıstana yürüş etdi, Qəndəhar və Kabilə ələ keçirdi. Böyük Moğol imperatoru Məhəmməd şahı əfqanlara sığınacaq verməkdə günahlandıran Nadir şah Hindistana yürüşə hazırlaşdı.

Moğol imperatoru Məhəmməd şahın Nadir şahı günahlandırma səbəbi nə idi?

1738-ci ildə Nadir şah 100 minlik ordu ilə yürüşə başladı. Cəlalabada yetişən Nadir şahə xəbər verdilər ki, Moğol hökmdarının elçisi onunla görüşmək istəyir. Nadir şah Moğol hökmdarı Məhəmməd şahın elçisini qəbul etdi. Elçi söylədi ki, Moğol imperatoru Nadir şahın yürüş etməkdə məqsədinin nə olduğunu bil-

Nadir şah döyüşdə

mək istəyir. Nadir şah elçiye bildirdi ki, «Məhəmməd şahın sualına Dehlidə şəxsən özüm cavab verəcəyəm».

Nadir şah elçiye verdiyi cavabla nə demək istəyirdi?

Nadir şah 1739-cu ildə Hindistana yürüşə başladı. Moğol imperatoru Məhəmməd şah böyük ordu ilə Karnal düzündə Nadir şahı qarşıladı. Əfşar-türk

ordusu ilk dəfə idi ki, fillərlə qarşılaşırdı. Amma Nadir şahın tədbiri qələbəni təmin etdi. Döyüş başlayan kimi Nadir şahın əmri ilə yağ və saman yüklənmiş dəvələrə od vurub düşmən tərəfə qovdular. Vahiməli səslərdən və pis qoxudan dəhşətə gələn fillər irəliyə doğru hərəkət edə bilməyib geri döndü və Moğol ordusunu ayaqladı. Bundan istifadə edən Nadir şahın süvariləri hücumla keçdilər. Aramsız top atəşi ilə Moğol qoşunları dağıdıldı. Böyük itki verən Moğol qoşunu ruhdan düşüb hökmdardan təslim olmağı tələb etdi. Məhəmməd şah elçi göndərüb sülh bağlamağı təklif etdi və şəxsən özü Nadir şahın hüzuruna gəldi. Sülhün şərtlərinə görə Hind çayından qərbdəki ərazilər Nadir şahın imperiyasına daxil edildi. Moğol hökmdarının ordugahındakı ərzaq və sursat, top və fillər də Nadir şahı təhvil verildi.

Novruz bayramı ərəfəsində Nadir şah ağ atın belində top atəşləri ilə Dehliyə daxil oldu. Novruz bayramı günü onun adına məscidlərdə xütbə oxundu. Elə həmin gün Moğol hökmdarının

Nadir şah Moğol hökmdarı
Məhəmməd şahı asılı hala salır

«Kuhi-nur»

Nadir şahın İstanbulun
Topqapı Muzeyində saxlanılan taxtı

sarayında ziyafət təşkil olundu. Təmtəraqlı qəbulun ardınca Məhəmməd şahın xəzinəsinin açarları da Nadir şahə təqdim olundu. Moğol imperatorunun daş-qaşla bəzədilmiş qızıl taxtı və dünyanın ən məşhur brilyantlarından biri olan «Kuhi-nur» da Nadir şahə hədiyyə edildi. Beləliklə, Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının sərhədləri şərqdə Hind çayına kimi genişləndi.

Moğol imperatoru ilə bağlanmış sülhün şərtlərinin Azərbaycan üçün nə kimi əhəmiyyəti vardır?

1740-cı ildə Nadir şah Türkiyəyə yürüşə hazırlaşmağa başladı. Yürüşə səbəb Xivə xanının Nadir şahın tələblərinə məhəl qoymaması idi. Xivə xanı dəfələrlə Xorasana yürüşlər etmişdi. Nadir şah Xorasana növbəti müdaxilələrin qarşısını birdəfəlik almaq istəyirdi.

Şiddətli müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Xivə xanı məğlub oldu. Nadir şahın hakimiyyətini qəbul etdi. Bu yürüşdən sonra Buxara xanı Əbülfəzl xan da özünü Nadir şahın vassalı elan etdi.

1740-cı ilin sonlarında Nadir şah Mərvdən keçməklə öz doğma kəndinə qayıtdı. Kəlatı abadlaşdırdı, orada yeni bağlar saldırdı, su ehtiyatlarını artırdı. Özünü üçün məqbərə tikilməsinə göstəriş verdi. Məqbərənin tikintisi üçün Marağadan qara mərmər gətirildi.

Nadir şah 1743–1746-cı illərdə Osmanlı imperiyası ilə apardığı müharibədə bir sıra yeni uğurlar qazandı. Lakin bu müharibələr ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbələr vurdu. Gündən-günə artırılan vergilər ölkədə üsyanlara səbəb oldu.

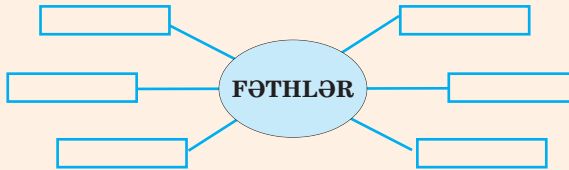
Ömrünün son illərində yaratdığı böyük imperiyanın çökməməsi üçün çalışan Nadir şahın tətbiq etdiyi sərt cəza tədbirləri üsyanlar dalğasının genişlənməsinə təkan verdi. 1747-ci ildə Nadir şah saray əyanlarının sui-qəsdı nəticəsində öldürüldü. Ölkədə daxili çəkişmələr və mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskinləşdi.

Böyük Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şah Əfşar sərkərdəlik istedadı ilə dünya fəthləri arasında özünəməxsus yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, hərbi uğurlarına və böyük strateq olduğuna görə onu Şərqi İsgəndəri və Napoleonu adlandırmışlar.

Sizcə nə üçün Nadir şahı Avropanın məşhur fəthləri ilə müqayisə edirlər?

1. Nadir şahın islahatlar həyata keçirməkdə məqsədi nə idi?
2. Araşdırma aparın: Nadir şahın dövrünün ən məşhur fəthlərindən biri olduğunu sübut etməyə çalışın.
3. Nadir şahın fəthlərinin (fəth etdiyi ölkələri və şəhərləri göstərməklə) sxemini dəftərinizə çəkilib doldurun.

4. Əfşarlar imperiyasının ərazisini müasir xəritədə göstərin.
5. Dəftərinizdə Əfşarlar imperiyasının ərazilərini xəritəsinə çəkməyə çalışın.

XRONOLOGİYA

1736-cı il	1739-cu il	1740-cı ilin sonları	1747-ci il

3. QACARLAR İMPERİYASININ YARANMASI

Nadir şahın öldürülməsindən sonra mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda kəskin mübarizə başladı. Bu mübarizə Azərbaycan–türksoylu Qacarlar, Əfşarlar və farsmənşəli Zəndlər arasında gedirdi.

Necə oldu ki, bu mübarizədə Qacarlar sülaləsi qalib gəldi? Ağə Məhəmməd xan Qacar Cənubi Qafqaza nə üçün yürüş etdi?

Qacarlar dövləti, Fətəli xan Əfşar, Ağə Məhəmməd şah Qacar, Cənubi Qafqaz, Kərim xan Zənd

Hakimiyyət uğrunda mübarizə. Qacarlar hələ Nadir şahın dövründə Məhəmməd Həsən xanın başçılığı altında üsyan qaldıraraq Astarabad və Mazandaranı ələ keçirmişdilər. Lakin onlar az sonra məğlub olmuş, Məhəmməd Həsən xan isə indiki Türkmənistanı sığınmışdı. Nadir şahın öldürülməsindən sonra Məhəmməd Həsən xan Astarabadı, Mazandaranı və Gilanı öz hakimiyyəti altına aldı. Mərkəzi İranda isə farsmənşəli Zəndlər hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Mərkəzi və Qərbi İran Kərim xan Zəndin hakimiyyəti altına keçdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar

Məhəmməd Həsən xan Kərim xanı məğlub edərək Mərkəzi İrana çəkilməyə vadar etdi. Lakin 1759-cu ildə Məhəmməd Həsən xan Qacar Sarı şəhəri yaxınlığında öldürüldü.

Siyasi hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin Azərbaycan üçün müsbət və mənfi nəticələri nədən ibarət idi?

Uzunmüddətli mübarizədən sonra Kərim xan Zənd Azərbaycanın cənubunda Urmiyə xanı Fətəli xan Əfşarı məğlub edərək Təbrizi, Marağanı və bir sıra

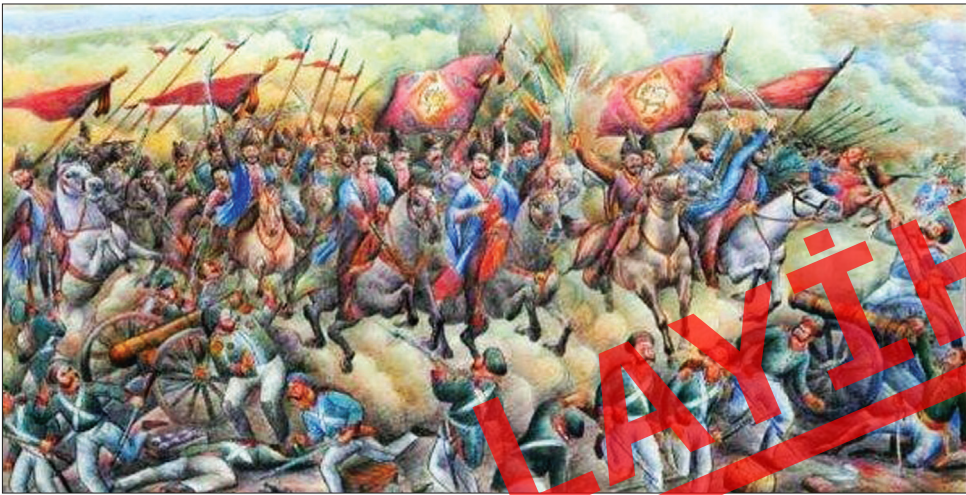
Azərbaycan bölgələrini özünə tabe etdi. Kərim xan Qacarlarla Əfşarlar arasındakı ixtilaflardan istifadə edərək, İranda faktiki olaraq qeyri-məhdud hakimiyyəti ələ keçirdi. Buna baxmayaraq, o, Azərbaycan türklərini narazı salmamaq üçün şah tituluna iddia etməyərək dövləti Səfəvilərin adından idarə edirdi. Kərim xan Zəndin hakimiyyəti üçün ən böyük təhlükə Qacarlar idi. Ona görə də Qacarlarla Zəndlər arasında mübarizə səngimək bilmirdi.

Nə üçün Kərim xan Zənd dövləti Səfəvilərin adından idarə edirdi? Fikirlərinizi əsaslandırın.

Qacarlar dövlətinin yaranması. 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi.

Astarabadda Məhəmməd Həsən xanın ailəsində doğulan Ağa Məhəmməd Qacarların başçısı oldu. Bundan sonra Qacarlar daha da gücləndilər. Ağa Məhəmməd xan Qacar Mazandaran, Astarabad, Gilan, Tehran, Qum, Kaşan və İsfahanı öz hakimiyyəti altına aldı. Tehranı öz iqamətgahına, sonralar isə dövlətinin paytaxtına çevirdi.

1785-ci ilin sonunda Ağa Məhəmməd xan Qacar Zəndlər üzərində qələbə çaldı. Bundan sonra Azərbaycanın cənubunda, Mərkəzi İranda bir sıra müstəqil xanlıqlar Qacarların hakimiyyətini qəbul etdilər.

Ağa Məhəmməd xanın ordusu döyüşdə

1794-cü ildə, demək olar ki, keçmiş Əfşar imperatorluğunun bütün ərazisinin Ağa Məhəmməd xan Qacarın hakimiyyəti altında birləşməsi başa çatdı. Azərbaycan—türk soyundan olan Qacarlar sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Ağa Məhəmməd xan Qacar keçmiş Səfəvi və Əfşar imperiyalarının tarixi sərhədlərini tamamilə bərpa etmək istəyirdi. Bunun üçün 1795-ci ilin yazında Qafqaza hərbi yürüşə başladı. İrəvanı ələ keçirdikdən sonra Şuşanın üzərinə yeridi. Şuşa mühasirəyə alındı. Şuşa qalasının 33 günlük mühasirəsi bir nəticə vermədi. Qacar Şuşada vaxt itirməyib Tiflis üzərinə hücum etdi və şəhəri ələ keçirdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Qafqaza yürüş etməklə nəyə nail olmaq istəyirdi?

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1796-cı ildə tacqoyma mərasimi keçirərək şahlıq taxtında əyləşdi. Bununla da İranda və qonşu ölkələrdə növbəti Azərbaycan—türk sülaləsinin — Qacarların hakimiyyəti dövrü başlandı. Bu dövr 1796-cı ildən 1925-ci ilə qədər davam etdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar bölgədə baş verən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Rusiyanın bütün Qafqazı ələ keçirməyə çalışdığını görürdü. Rusiyanın keçmiş Səfəvi və Əfşar imperiyalarının tarixi ərazilərinə yiyələnməsinə mane olmaq məqsədilə Ağa Məhəmməd

İngiltərənin nümayəndə heyəti Qacarlar sarayında (miniatür rəsm)

şah Qacar ikinci dəfə Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Lakin 1797-ci ildə Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülən Ağa Məhəmməd şah Şimali Azərbaycan torpaqlarını öz dövlətinin tərkibinə qata bilmədi.

Sizcə, nəyə görə Qacarlar dövləti xarici dövlətlərin diqqət mərkəzində idi?

Qacarlar dövləti Avropa dövlətlərinin işğalçılıq planlarında. Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən sonra İngiltərə, Fransa və Rusiyanın Asiyada yeni müstəmləkələr uğrunda rəqabəti daha da gücləndi.

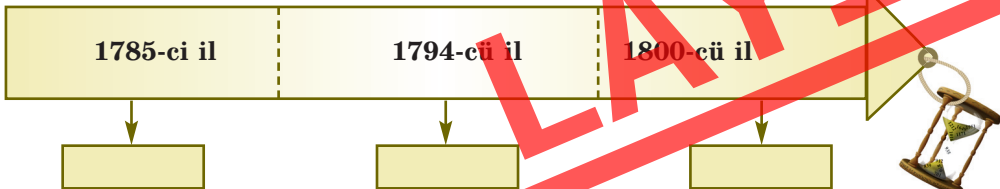
1800-cü ildə kapitan Malkolmun başçılıq etdiyi İngiltərə nümayəndə heyəti İrana gəldi. Fətəli şahla ingilislər arasında siyasi və ticarət müqavilələri imzalandı. Müqaviləyə görə İngiltərə Qacarlar dövlətində gömrüksüz ticarət və limanlardan sərbəst istifadə etmək hüququ qazandı. Bağlanmış müqavilə Qacarlar dövlətinin İngiltərədən asılılığının əsasını qoydu.

1. Kərim xan Zənd hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə hansı tədbirləri görmüşdü? 2. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət halında birləşdirmək planını qiymətləndirin. 3. 1800-cü ildə İngiltərə ilə Qacarlar dövləti arasında imzalanmış sazişin mənfəəti və müsbət cəhətlərini izah edin. 4. Ağa Məhəmməd şah Qacarın görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi olduğunu faktlarla əsaslandırın. 5. Ağa Məhəmməd şahla Nadir şahın fəaliyyətini müqayisə edin (cədvəli dəftərinizə çəkin).

Hökmdarlar	Hakimiyyət illəri	Gördüyü işlər	Nəticələri
Ağa Məhəmməd şah Qacar			
Nadir şah Əfşar			

XRONOLOGİYA

4. BÖYÜK MOĞOL İMPERİYASININ PARÇALANMASI

Böyük Moğol imperiyasının hakimiyyəti altında olan Hindistan qədim dövrlərdən öz zəngin sərvəti ilə Avropa ölkələrinin diqqətini cəlb edirdi. Avropa dövlətləri Hindistanın sərvətlərinə sahib olmağa can atırdılar. Bu baxımdan ingilislər daha fəal idilər. Xarici dövlətlərin maraqları Moğol imperiyasının parçalanmasını sürətləndirdi.

İngilislərin Hindistana marağı bu ölkənin tarixi taleyinə necə təsir göstərdi?

Maratxlar, Dehli, Heydərabad, Plessi döyüşü, Maysor dövləti

XVII əsrin başlanğıcında Hindistanda ictimai həyat və iqtisadi vəziyyət. XVII əsrin başlanğıcında o zaman Hindistanı idarə edən Böyük Moğol — türk imperiyasında çoxlu iri və xırda feodal knyazlıqlar yaranmışdı. Kasta quruluşu cəmiyyətin inkişafına mane olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, Hindistan əhalisi həm əkinçilikdə, həm də sənətin müxtəlif sahələrində xeyli uğurlar qazanmışdılar. Sənətkarlar yun, ipək və zərif pambıq parçalar toxuyurdular. Onlar fil dişindən, qiymətli daşlardan və qızıldan müxtəlif məmulatlar, həmçinin soyuq silah hazırlayırdılar. Daxili ticarət canlanırdı. Ayrı-ayrı vilayətlər məhsul istehsalına görə ixtisaslaşırdı. Şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilirdi.

Mülki və hərbi hakimiyyətdə yüksək vəzifələrin hamısı müsəlman—türk əyanlarının əlində cəmlənmişdi.

Sizcə, yüksək vəzifələrin müsəlman—türk əyanlarının əlində cəmlənməsi nə ilə bağlı idi?

Feodallar sinfinin hakim təbəqəsini **cagirdarlar** təşkil edirdi. Feodal nərdivanında sonrakı yerdə **zəmindarlar** dururdu. Torpaqlar iri feodalların mülkiyyətində idi. Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlilər vergini, əsasən, pulla ödəyirdilər.

Həmin dövrdə hind tacirləri **karvan yolları** vasitəsilə Əfqanıstan, Mərkəzi Asiya, İran, Azərbaycan və Həştərxanla geniş tica-

rət əlaqələri yaratmışdılar. Lakin siyasi pərakəndəlik və knyazlıqlar arasında davam edən daxili müharibələr sosial-iqtisadi inkişafı ləngidir, müstəmləkəçilərin Hindistan uğrunda mübarizəsini asanlaşdırırdı.

Xarici təcavüzün güclənməsi. Müstəqil dövlətlərin yaranması. Feodal istismarının güclənməsi nəticəsində kəndli təsərrüfatı var-yoxdan çıxırdı. Maharaştra əyalətində yaşayan maratxların üsyanı mərkəzi hakimiyyəti xeyli sarsıtdı. 1674-cü ildə paytaxtı Puna şəhəri olan **Maratx dövləti** yarandı. Moğol imperatoru *Övrəngzab* (1658–1707) bütün qüvvələrini maratxlara qarşı yönəltdi. Lakin o, maratxların müqavimətini qıra bilmədi. Bu dövrdə Avropa dövlətlərinin Hindistana təcavüzü gücləndi. Holland, ingilis və fransız ticarət şirkətləri Hindistandan ucuz alınan məhsulları Avropada dəfələrlə baha qiymətə sataraq böyük gəlir əldə edirdilər. XVII əsrin əvvəllərində ingilislər moğollardan Suratda ticarət məntəqəsi yaratmağa icazə aldılar. Əsrin sonlarında isə Hindistan uğrunda mübarizəyə Fransa da qoşuldu.

Hindistan uğrunda mübarizənin Avropa ölkələri üçün əhəmiyyəti nə idi?

XVIII əsrin birinci yarısında imperatorluğun daxilində separatçılıq gücləndi. Ayrı-ayrı canişinlər müstəqil hakimlərə çevrildilər. Benqaliya və Heydərabad dövlətləri yarandı. Az sonra Aud knyazlığı Moğol dövlətindən ayrıldı. Moğol imperiyasının zəifləməsindən istifadə edən Nadir şah Əfşar 1739-cu ildə Pəncabda Moğol ordularına qalib gələrək Dehliyə daxil oldu.

Övrəngzab

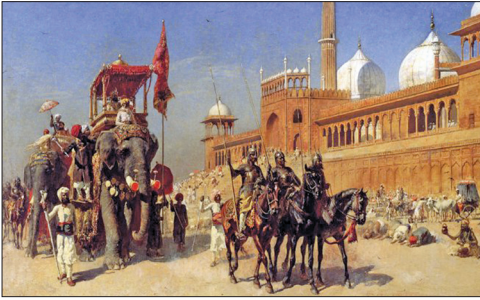
Moğol hökmdarlarının tovuş taxtı

Əhməd şah Dürrani

Panipat döyüşü

Moğol hökmdarı və onun
mühafizə dəstəsi

Ost-Hind şirkətinin Hindistanın
şərqində tikdiyi ilk istehkam

XVIII əsrin birinci yarısında Hindistanda hansı dövlətlər vardı?

Nadir şah imperiyası dağıldıqdan sonra Əhməd şah Dürraninin başçılığı altında müstəqil Əfqan dövləti yarandı. Hindistan uğrunda müharibəyə başlayan əfqanlar Şimali Hindistanı — ələ keçirdilər. Əfqan qoşunlarına qarşı duran başlıca qüvvə maratxlar idi. Lakin 1761-ci ildə **Panipat döyüşündə** maratxlar əfqanlara məğlub oldular. Beləliklə, Maratx dövləti bir daha özünə gələ bilmədi. Panipat döyüşü Böyük Moğol imperiyasının da dağılmasının başlanğıcı oldu. Cəmiyyətin müxtəlif sosial qrupları arasındakı ziddiyyətlər, feodal ara müharibələri ölkənin qüdrətini sarsıtdı. Bu da yeni xarici təcavüz üçün münbit şərait yaratdı. İngilislər və fransızlar Hindistana yiyələnmək uğrunda mübarizəyə başladılar.

Ölkənin işğalına hansı amillər şərait yaratdı?

Hindistanda əgəliq uğrunda müharizə. XVIII əsrin ortalarında fransızlar və ingilislər Hindistanı zəiflətmək məqsədilə daxili feodal müharibələrini qızışdırır, bununla öz mövqelərini gücləndirirdilər. Fransaya məxsus Ost-Hind kom-

paniyası Hindistan ərazilərinin işğalına daha tez başlamışdı. Hindistandakı fransız mülklərinin general-qubernatoru Hindistanda öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə hindli əsgərlərdən ibarət **sipahilər** adlanan muzzdlu dəstələr yaratdı. Fransızlardan sonra ingilislər də yerli əhalidən silahlı dəstələri yaradaraq onlara Avropa qaydasında hərbi təlim verməyə başladılar. XVIII əsrin ortalarında sənayesinin səviyyəsinə görə fransızlardan irəlidə olan ingilislər Hindistanın zəngin vilayətlərini ələ keçirməyə başladılar. Belə vilayətlərdən biri Benqaliya idi. 1757-ci ildə **Plessi döyüşündə** moğollara qalib gələn ingilislər Benqaliyanı ələ keçirdi. Beləliklə, İngiltərə Hindistanın işğalına başladı. Hindistanın işğalı və idarə olunması Ost-Hind kompaniyasına tapşırıldı.

1774-cü ildə İngiltərə parlamenti işğal olunmuş Hindistan torpaqlarının idarə olunması haqqında ilk qanun qəbul etdi. Qanuna görə baş verən çıxışlar qətiyyətlə yatırılmalı, vergilər vaxtında və muntəzəm toplanılmalı, ölkənin işğalı başa çatdırılmalı idi.

Bökük Moğol dövləti XVII–XVIII əsrlərdə

İngilislərlə maratxlar arasında döyüş

Maysor hökmdarının ingilislərlə görüşü

Qanunun müstəmləkəçilik xarakteri nədə idi?

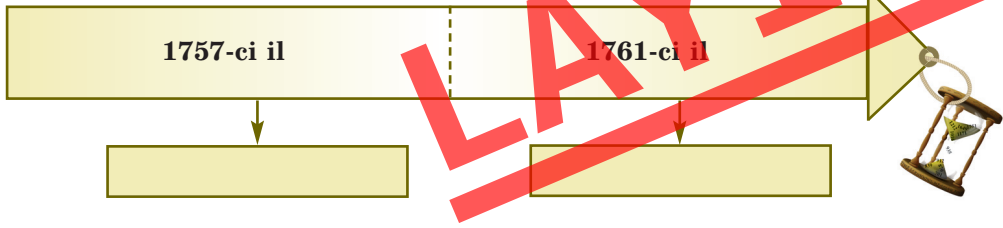
Lakin bu zaman Hindistanın cənubunda mövcud olan **Maysor dövləti** ingilislərin Hindistanı işğal etməsində ciddi maneə idi. Ona görə də İngiltərə istilaçıları Maysoru müharibəyə cəlb etdilər. 1767–1799-cu illər ərzində dörd İngiltərə–Maysor müharibəsi baş verdi. Sonda ingilislərin güclü artilleriyası qələbəni təmin etdi. Maysor dövləti öz istiqlaliyyətini itirdi. Onun ərazisi Ost-Hind şirkəti və onun müttəfiqi olan yerli hind knyazları arasında bölüşdürüldü.

Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında Hindistanın iqtisadi cəhətdən zəngin vilayətləri və cənub hissəsi İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrildi.

1. Böyük Moğol imperiyası nə üçün tənəzzül etdi?
2. Maratxların yaratdığı dövlətin Moğol imperiyasının tarixində rolu nədən ibarət idi?
3. Hindistana xarici təcavüzün artması hansı amillərlə bağlı idi?
4. Panipat vuruşmasının başlıca siyasi nəticəsi nə oldu?
5. İngilis müstəmləkəçilərinin Hindistana dair işğalçılıq planlarının məkrli cəhətlərini göstərin.
6. İngiltərə parlamentinin Hindistanla bağlı qəbul etdiyi qanunun işğalçı xarakteri nədən ibarət idi?
7. Moğol imperatorluğunun parçalanmasının cədvəl, yaxud sxemini tərtib edin.

XRONOLOGİYA

5. ÇİN – «QAPALI ÖLKƏ»

XVII əsrin əvvəllərində Çinin iqtisadi inkişafı ləngiməyə başladı. Bunun başlıca səbəbi Min sülaləsinin apardığı işğalçı müharibələr, amansız feodal istismar sistemi və saray çəkişmələri idi. Çində hansı sülalələrin hakimiyyətdə olduğunu yada salın.

Çjurçjenlər — mancurlar Çinin bu vəziyyətindən necə istifadə etdilər?

Tsin Mancur sülaləsi, «səma oğlu», imperator, Tayvan, Çin saxsısı, Kanton

Mancur–Tsin sülaləsinin Çində hakimiyyətə gəlməsi. Ölkədə yaranan gərgin vəziyyət kəndli üsyanlarına səbəb oldu. 1626-cı ildə başlayan kəndli üsyanı 20 ilədək davam etdi. Üsyançılar Pekin şəhərini tutaraq Min sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydular. İri feodallar qorxuya düşərək Çini işğal etməyə çalışan mancurları köməyə çağırdılar. Mancur qoşunları Pekini zəbt etdilər. Mancur və Çin feodallarının birgə səyi nəticəsində kəndli dəstələri məğlub edildi. 1644-cü ildə Çində Mancur–Tsin sülaləsinin hakimiyyəti dövrü başladı.

Mancurlar Çində hakimiyyəti nə üçün asanlıqla ələ keçirdilər?

Dövlətin başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan imperator — **boqdıxan** dururdu. O, «**səma oğlu**» hesab edilir və ancaq sarı rəngli paltarlar geyinirdi. Ölkəni idarə etmək üçün dövlət şurası yaradılmışdı. İmperiya inzibati cəhətdən əyalət, vilayət, dairə, mahal, qəza və kəndlərə bölünmüşdü.

Sizcə, nəyə görə geniş inzibati ərazi bölgüsü aparılmışdı?

Dövlətin idarə aparatının əsas pillələrində mancur sülaləsinin nümayəndələri əyləşirdi. Yerli çinlilər dövlət idarəçilik

İlk Mancur–Tsin imperatoru Fulin

sisteminə yaxın buraxılmırdı. Onlar ancaq orduda xidmət edə bilirdilər.

Yerli çinlilərin idarəçilik sisteminə yaxın buraxılmamasının səbəbi nə idi?

Mancur–Tsin imperiyasının «özünütcərid» siyasəti. İlk Tsin imperatorlarının hakimiyyəti dövründə qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri genişlənməmişdi. XVIII əsrin I yarısında ticarət əlaqələri daha da artdı. Mancur sülaləsi Avropa ölkələrindən gələn tacirlərin bu ölkədə alış-veriş etməsinə şərait yaradırdı. Avropadan Çinə hərbi sursat, gəmilərin inşası üçün lazım olan avadanlıq gətirilirdi. İngiltərədən, Niderlanddan, Fransadan Çin limanlarına çoxlu ticarət gəmiləri gəlir və avropalılar bu limanlarda məskun-

Çin XVII–XVIII əsrlərdə

laşırdı. İmperatorun sarayında katolik *missionerlər** yaşayırdı. Onlar məsləhətçi rolunu oynayırdılar. Çin bazarlarına İngiltərənin Ost-Hind şirkəti daha uğurla daxil oldu. 1715-ci ildə Kanton şəhərində ilk ingilis məskəni salındı.

Mancur–Tsin sülaləsi avropalıların sürətli axının qarşısını almaqdan ötrü xaricilərin gəlişini məhdudlaşdıran qərarlar verməyə başladı. 1757-ci ildə imperatorun fərmanı ilə Kantondan başqa bütün Çin limanlarında avropalıların ticarətlə məşğul olması qadağan edildi. İngiltərənin Ost-Hind şirkətinin Çində ticarət aparmasına şərait yaratmaq üçün *Con Makkartneyin** Pekinə səfəri nəticəsiz qaldı.

Hökumət Çini «**qapalı ölkə**»yə çevirib xaricilərin bura gəlişini dayandırsa da, Çini xarici aləmdən tam təcrid edə bilmədi. Avropa, Rusiya, ABŞ tacirləri müxtəlif yollarla yenə bu ölkəyə gəlir və ticarətlə məşğul olurdular.

Ölkənin xarici aləmdən «təcrid» olunması mancurlara öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək imkanı verdi. Lakin bu siyasət Çinin sosial-iqtisadi inkişafına ağır zərbə vurdu.

Özünü təcrid siyasətinin Çin üçün əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

Mancur–Tsin imperiyasının müharibələri. XVII əsrin 80-ci illərində Rusiyanın Mərkəzi Asiyada və Uzaq Şərqdə apardığı təcavüzkar siyasət Çin boqdxanları tərəfindən qəzəblə qarşılandı. Çin orduları rusları geri oturdaraq Amur çayı sahillərindəki Albazin şəhərini mühasirəyə aldı. 1689-cu ildə Rusiya ilə Çin arasında 8 bənddən ibarət **Nerçinski müqaviləsi** imzalandı. Müqaviləyə əsasən Amur çayının sol sahili Çin ərazisi kimi tanındı.

Mancur Boqdxanı lord Makartneyi qəbul edir

* *Missionerlər* — əhalini xristianlaşdırmaq üçün xristian kilsəsi tərəfindən göndərilən şəxslər.

* *Con Makkartney* — İngiltərənin Pekinə göndərdiyi ilk səfiri və hətta Çində olan ilk xarici rəsmi nümayəndə idi.

Nerçinski müqaviləsinin imzalanması

Qərbi Çin müsəlman və monqol feodallarının hakimiyyəti altında idi. XVII əsrin 80-ci illərində uzunmüddətli Çin—Cunqariya müharibələri başladı. Monqol mənşəli Cunqariya (oyrat) xanlığı işğal edildi. Uyğurların Qaşqar şəhəri də zəbt edilərək Çinə qatıldı.

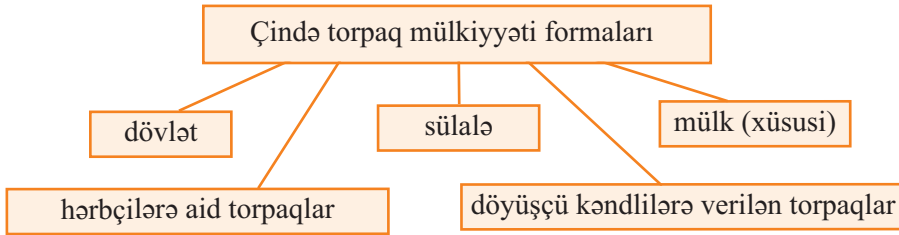
XVIII əsrin axırlarında mancür qoşunları Hind-Çinə yürüşlər etdi. Nəticədə, Birma, Vyetnam, Butan və Nepal mancurlardan asılılığı qəbul etməli oldu. Əsrin sonunda Koreya da Çinə tabe edildi.

Beləliklə, aparılan işğalçı müharibələr nəticəsində geniş ərazilər Çindən asılı vəziyyətə düşdü.

Sosial-iqtisadi vəziyyət və kənd təsərrüfatı. Mancurlar bütün Çində öz hakimiyyətlərini bərqərar etdilər. Çinin vahid dövlət halında birləşdirilməsi feodal-istehsal münasibətlərini daha da möhkəmləndirdi. Mancurlar Çində yeni vergi sistemi tətbiq etdilər. Vergilər aşağı salındı.

İmperator və onun ailəsi əsas torpaq mülkiyyətçisi idi. Mancuriyadakı torpaqlar yalnız hakim sülaləyə məxsus idi. Hərbiçilərə verilən torpaqlar irsən keçirdi. Lakin bu torpaqları satmaq olmazdı. Məbəd və məktəblərə məxsus torpaqlar, meşələr, dağlar, qamışlıqlar və s. dövlət torpaqlarına daxil idi.

Mancur sülaləsi Çində öz dayaqını necə möhkəmləndirdi? Çində Mancur sülaləsinin həyata keçirdiyi islahatların hakimiyyət və əhalinin yaşayışı üçün təsirləri nədən ibarətdir?

Mancur sülaləsi ölkədə dayaqclarını möhkəmləndirdikdən sonra vergi və mükəlləfiyyətləri artırmağa başladı. Azad kəndlilər təhkimli halına salındı. Kəndlərdə inzibati-polis sistemi quruldu.

XVII–XVIII əsrlərdə Çində yeni istehsal münasibətləri yaranırdı. Kəndlilər əvvəlki kimi torpaq vergisi ödəyir, müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Duz, çay, içki və s. istehsalına görə əlavə vergilər nəzərdə tutulmuşdu.

XVIII əsrin sonlarında döyüşçü kəndlilərə verilən torpaqlar iri feodallar tərəfindən müxtəlif yollarla ələ keçirildi. Böyük torpaq sahibləri ölkənin təbiətinə uyğun ərazilərdə çəltik, çay, tütün, pambıq, tərəvəz, meyvə tədarükü sahələri yaratdılar və daha da varlandılar.

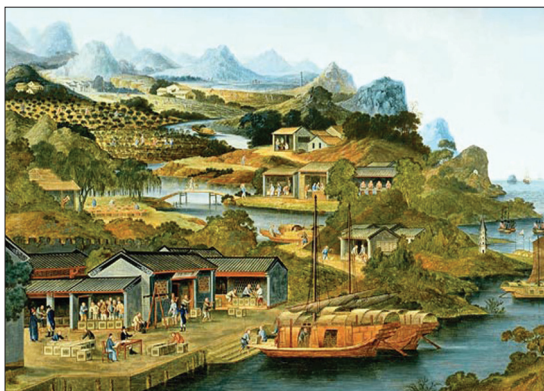
Şəhərlər və ticarət. Mancur hücumları nəticəsində ciddi ziyan çəkən şəhərlər qısa vaxt ərzində bərpa edildi. Şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olmaqla yanaşı, həm də mancurların dayaq nöqtələri, inzibati mərkəzləri sayılırdı. Nankin, Uçan, Kanton, Pekin nəhəng sənaye və ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Şəhərlərin əksəriyyətində ipəkçilik, çini qablar istehsal edən dövlət və xüsusi mənfəətlər fəaliyyət göstərirdi. Şəhərlərdə tikinti işləri sürətlənmişdi. Duz, çay, metal istehsalı dövlət inhisarında idi.

Ölkənin birləşdirilməsi və yeni ərazilərin tabe edilməsi nəticəsində Çin bazarı genişləndi. Daxili və xarici ticarət yüksəldi.

Mancur zülmünə qarşı mübarizə. Mancur ağaları və Çin feodalları ilə

Avropada Çin saxsı qabları (çini qablar) çox yüksək qiymətləndirilirdi. Avropalılar çox çalışsalar da, uzun müddət çini qabların sirrini öyrənməmişdilər

Kantonda çay bazarı

kəndlilər arasında münasibətlər barışmaz şəkil almışdı.

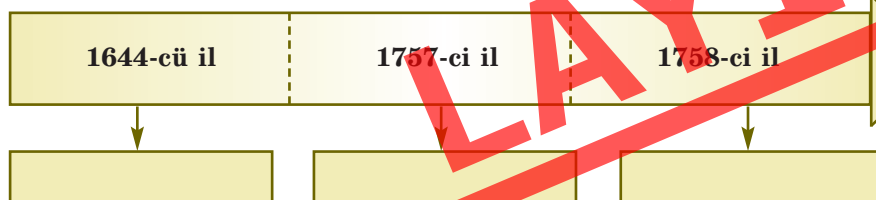
XVIII əsrin əvvəllərində qəbul edilən qanunlara görə kəndlilər, demək olar ki, bütün hüquqlardan məhrum oldular. Sahibkarın icazəsi olmadan kəndli heç bir iş görə bilməzdi. Kəndlilərə aid vergi və mükəlləfiyyətlər artırıldı. İş rejimi ağırlaşdı.

Mancur hakimiyyətini devirmək məqsədilə gizli dini təşkilat və cəmiyyətlər yaradılmışdı. Əhalinin, xüsusən kəndlilərin var-yoxdan çıxması etirazlara səbəb olurdu. Tsin sülaləsinin işğalçı müharibələri, ağır vergi sistemi, ölkəni bürüyən aclıq Çin xalqını üsyanlara sövq etdi. XVII–XVIII əsrlərdə ölkənin müxtəlif ərazilərində mancur və feodal zülmünə qarşı ardıcıl üsyanlar baş verdi. Üsyanlar amansızcasına yatırılsa da, Mancur–Tsin sülaləsinin dayaqlarını sarsıdı.

1. Nə üçün Tsin sülaləsi «özünütəcrid» siyasəti aparırdı? 2. Çinin kənd təsərrüfatının xüsusiyyətlərini göstərin. 3. Milli və feodal zülmünün xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın. 4. Tsin sülaləsinin idarəçilik sistemi haqqında kiçik esse yazın. 5. Çin haqqında 3–5 dəqiqəlik təqdimat hazırlayın. 6. Hökumətin «özünütəcrid» siyasətinə qiymət verin. 7. XVIII əsrin əvvəllərində verilmiş qanunun irticaçı xarakter daşdığını əsaslandırın.

XRONOLOGİYA

6. «GÜNDOĞAN ÖLKƏ»

Yapon adaları yapon xalqının mədəniyyətinin yarandığı və inkişaf etdiyi ərazilər olmuşdur. Şərqi Asiyanın müxtəlif bölgələrindən və Sakit okeanın cənub hissəsindəki adalardan insanlar Yaponiya adalarına köçdükdən sonra erkən orta əsrlərdə yapon qəbilə icması yarandı. Yapon xalqı da əksər slavyan, alman və ərəb tayfaları kimi ibtidai icma quruluşundan birbaşa feodalizmə qədəm qoydu.

Avropalıların Yaponiya ilə yaxınlaşması nəyə səbəb oldu?

Yaponiya, Tokuçava, Edo şəhəri, Xirado adası, təcridolma siyasəti

Ölkənin siyasi cəhətdən birləşdirilməsi. Yeni dövrün astanasında Yaponiya faktiki olaraq bir sıra iri müstəqil knyazlıqlara parçalanmışdı. Bu dövr tarixə «döyüşən vilayətlər» dövrü kimi daxil olmuşdur. XVI əsrin sonlarında güdrətli knyaz **Oda Nobunaqa** ölkədə mərkəzləşdirmə siyasəti yeridirdi. Vassalları tərəfindən onun öldürülməsindən sonra da ölkədə mərkəzləşdirmə siyasəti davam etdirildi.

Syoqun* sistemi — iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən ən güclü feodal ailəsinin hərbi-feodal diktaturasıdır.

1603-cü ildə imperatorun sərəncamı ilə Tokuçava İyeyasu syoqun elan edildi. Bununla da Yaponiyada Tokuçava ailəsinin hakimiyyəti (1603–1867) başladı. Tokuçava ailəsinin dayacağı olan **Edo şəhəri** dövlətin paytaxtı oldu. İyeyasunun Yaponiyanı siyasi cəhətdən birləşdirmək uğrunda 30 illik mübari-

Tokuçava İyeyasu

* **Syoqun** — hökmdar, böyük sərkərdə, qoşun başçısı

Samuray

zəsi uğurla başa çatdı. Beləliklə, Nobunaqanın başlatdığı mərkəzləşdirmə siyasətini İyeyasu başa çatdırdı. Lakin Avropanın bir sıra ölkələrindən fərqli olaraq, Yaponiyanın feodal knyazlara bölgüsü ləğv edilmədi.

Yaponiyanın feodal knyazlara bölgüsünün ləğv edilməsi mərkəzləşmiş dövlət üçün təsiri nədən ibarət oldu?

Tokuqavanın feodal-mütləqiyyət rejimi. Daxili müharibələrin dayandırılması ölkədə təsərrüfatın canlanmasına, maddi və mənəvi mədəniyyətin yüksəlişinə kömək etdi. Tokuqavanın iqtisadi qüdrəti ona məxsus əkin sahələrinin ölçüsü və onlardan əldə edilən gəlirlə müəyyən olunurdu.

Tokuqava sülaləsindən olan ilk üç syoqun özünün iqtisadi qüdrətinə arxalanaraq ölkədə mütləqiyyət diktaturası yaratdılar. Tokuqavanın hərbi dayağını samuraylar təşkil edirdi. Hökumət siyasi rejimin hərbi dayağını qorumaq üçün bir sıra qanunlar qəbul etdi. Samuraylara ticarətlə və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağan edildi.

Mərkəzi hökumət siyasi rejimin dayaqlarını qorumaq üçün hansı üsuldan istifadə edirdi?

Tokuqavanın yaratdığı siyasi sistem özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Ölkədə nominal olaraq, syoqun və imperatorun iktidarkimiyyətliliyi mövcud idi. İmperator hüquqi cəhətdən dövlətin başçısı sayılsa da, faktiki olaraq, ölkəni syoqun idarə edirdi.

Xarici siyasət. Tokuqava hökuməti ipək-xammalın və hazır ipək məmulatların xarici tacirlərdən satın alınmasına başladı. Əldə edilən gəlir hökumət və tacirlər arasında bölüşdürülürdü. Bu dövrdə Hollandiyanın Ost-Hind kompaniyası müntəzəm olaraq öz gəmilərini Kyüsyü limanına göndərməyə başladı. Elə həmin vaxt yapon-holland ticarət müqaviləsi də imzalandı. Xirado adası hollandların dayaq məntəqəsi oldu.

XVII əsrin əvvəllərində Xirado adasında ingilis **faktoriyasının*** da əsası qoyuldu, ingilis Ost-Hind kompaniyasına ticarət aparmaq imtiyazı verildi. XVII əsrin birinci yarısında Yaponiyanın Asiya ölkələri ilə xarici əlaqələri genişləndi. Yaponiyanın xarici ticarətinin genişlənməsi natural vergidən pula keçirilməsinə kömək etdi.

XVII əsrdə Yaponiya feodal qəsri

Yaponiyanın təcridolma siyasətinin başlanması. Avropalıların Yaponiyaya nüfuz etməsinin ən mühüm nəticəsi odlu silahın yayılması və onun ölkə daxilində istehsalının başlanması oldu. Avropalı tacirlərin ardınca Yaponiyaya katolik keşişlər və missionerlər də gəldi. Yeni dini qəbul edənlərin əksəriyyəti ölkənin yoxsul kəndliləri idi. Onları xristianlığın bərabərləşdirici ideyaları cəlb edirdi.

Avropa dövlətlərinin Yaponiyaya və Səfəvi dövlətinə xristian missionerləri göndərməsində oxşarlıq nə idi?

Yeni dini qəbul edən yaponların sayının artması xristianlar əleyhinə təqiblərin artmasına səbəb oldu. XVII əsrin əvvəllərində xristianlığı «imperianın düşməni» elan edən qanun qəbul edildi. Hökumətin təqibləri nəticəsində on minlərlə xristianlığı qəbul etmiş yaponiyalı öldürüldü.

Xristianlara qarşı həyata keçirilən bu siyasət Yaponiyanın Avropa ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrini zəiflətdi. Bu xətt tezliklə xaricilər əleyhinə siyasətə çevrildi. İngilislər, ispanlar və portuqaliyalılar ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. Beləliklə, Avropa müstəmləkəçiləri Yaponiyadan qovuldular və ölkə xarici aləmdən təcrid olundu.

* **Faktoriya** — Avropa tacirlərinin müstəmləkə ölkələrində ticarət məntəqəsi və yaşadıkları yer

Tokuqavanın xristianlara qarşı cəza tədbirləri

Avropalıların Yaponiyadan qovulmasına səbəb nə idi?

Avropalılardan yalnız hollandlar Yaponiyada üsyanın yatırılmasına kömək etdikləri üçün **Desima adasında** öz fabrikalərini saxladılar. Yaponiyanın təcrid edildiyi bütün dövr ərzində Desima Avropaya yeganə açıq «pəncərə» rolunu oynadı. Yaponiyanın təcridolma siyasəti feodal münasibətlərinin sabitləşməsinə kömək etsə də, ölkənin iqtisadi inkişafına ləngidici təsir göstərdi. Beləliklə, Yaponiya formalaşmaqda olan dünya bazarından süni surətdə kənarda saxlanıldı.

İqtisadi tənəzzülün başlanması. İslahatlara başlanması. XVIII əsrin əvvəllərində Yaponiyada iqtisadi tənəzzül gücləndi. Ölkənin gələcək inkişafı üçün buxova çevrilən feodal münasibətlərinin dağılması özünü büruzə verdi. İqtisadiyyatın tənəzzülünün göstəricilərindən biri dövlətin maliyyə sisteminin böhranı idi. Hökumət maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq məqsədilə yeni pul kəsməyə və onun tərkibindəki qızılın miqdarını azaltmağa başladı. Metal pulların qiymətdən düşməsi pul sisteminin pozul-

masına kömək etdi. Düyü və digər çoxişlənən malların qiyməti kəskin bahalaşdığı üçün əhalinin vəziyyəti pisləşdi.

XVIII əsrin I yarısında ölkədə ümumyapon bazarı tədricən yaranmağa başladı. Onun mərkəzi ən iri liman şəhərlərindən biri olan Osaka idi. Vilayətlərin ixtisaslaşması baş verir, kapitalist istehsal üsulunun meydana çıxması üçün şərait yaranırdı. Xüsusi kapitalist manufakturaları ipəkçilik, pambıq parça və çaxır çəkmə istehsalında formalaşdı.

Bu dövrdə hökumət iqtisadi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün mühüm islahatlar həyata keçirməyə başladı. Samurayların nüfuzunu möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görüldü. Syoqun sarayında və feodal knyazlar arasında israfçılıq əleyhinə mübarizə aparıldı. Kəndlilərin torpaq paylarının alqı-satqısı rəsmən qadağan edildi. Qəbul edilən qanunlar feodalizm quruluşunun və mütləqiyyət rejiminin möhkəmləndirilməsini təmin etdi.

1. Yaponiyanın siyasi cəhətdən birləşdirilməsi prosesini Avropa ölkələrindən fərqləndirən nə idi? 2. Yaponiyada mütləqiyyət rejimi hansı sülalə dövründə yaradılmışdı? 3. Hökumətin xristianlıq əleyhinə siyasətinin ölkə üçün nə kimi nəticəsi oldu? 4. Yaponiyada daxili bazarın yaranmasını nə təmin etdi? 5. Həyata keçirilən islahatlar nəyə yönəlmişdi?

XRONOLOGİYA

7. ŞƏRQ XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

XVII—XVIII əsrlərdə Şərqdə baş verən hadisələr ədəbiyyatda və sənətdə öz əksini tapırdı. Bu dövrdə Şərqdə çoxlu tarixi əsərlər yarandı. Təsviri incəsənət, poeziya inkişaf etdi.

Bu dövrdə mədəniyyətdə hansı yeniliklər oldu?

İran, Benqal—Asiya cəmiyyəti, Kral cəmiyyəti, Çin, mavzoley, Yaponiya

Səfəvi və Əfşar imperiyalarında mədəniyyət. XVII—XVIII əsrlərdə Səfəvi və Əfşar imperiyalarının ərazisində maarifçilik sahəsində inkişaf davam etməkdə idi.

Mirza Mehdi xan

Tarix və coğrafiya elmləri daha yaxşı inkişaf etmişdi. Nadir şah haqqında əsərlər yazan tarixçilər arasında Mirzə Mehdi xan şahın bütün yürüşlərində onu müşayiət etmiş və «Dünyanı fəth edən Nadirin tarixi» əsərini yazmışdı.

Nadir şahın müasiri olan Məhəmməd Kazımın əsəri isə «Dünyanı bəzəyən Nadirin tarixi» adlanır. Bu əsərdə Əfşarlar imperiyasının daxili vəziyyəti haqqında xeyli material verilmişdir. Mütəxəssislər bu cəhətinə görə Məhəmməd

Kazımın əsərini daha dəyərli hesab edirlər.

İqtisadi və siyasi tənəzzül memarlığın inkişafına mənfi təsir göstərsə də, bu sahədə müəyyən irəliləyişlər də olmuşdu.

XVIII əsrin birinci yarısı Səfəvi və Əfşar imperiyaları ərazisində tətbiqi sənətkarlığın və ticarətin yüksək inkişaf etdiyi dövrdür. Azərbaycan və İran sənətkarlarının hazırladığı gümüş məmulatlar, xalçalar, parçalar bütün dünyada məşhur idi.

Səfəvi və Əfşar imperiyaları ərazisindən bu dövrdə hansı mallar ixrac edilirdi?

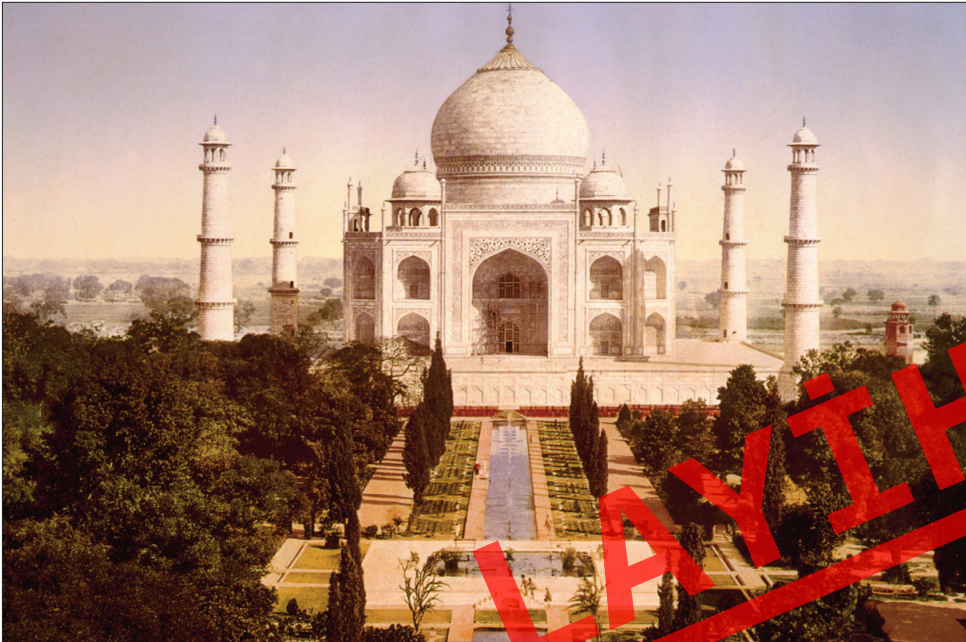
Bu dövrün tanınmış rəssamları olan Məhəmməd Zaman Təbrizinin, Mülkünün əsərlərində Şərq və Qərb rəssamlıq məktəbi ənənələri də özünü göstərirdi.

Gözəl poeziya nümunələri yaradan Məcmər və dövrün ədəbiyyatında satiranın əsasını qoyan Cəndəqi məşhur şairlər idilər.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda və İranda meydan tamaşaları və kukla teatrları da geniş yayılmışdı.

Hindistan mədəniyyəti. XVII–XVIII əsrlərdə Hindistanda bir çox yeni mədrəsələr açıldı. Mədrəsələrə Moğol imperatorları və iri feodallar qəyyumluq edirdilər. Burada ilahiyyatla yanaşı, riyaziyyat, astronomiya, tibb və digər dünyəvi elmlər də öyrədilirdi. Ən məşhur mədrəsələr Dehlidə və Aqrada yerləşirdi.

Ölkədə ədəbiyyat və riyaziyyat sahəsində çalışan alimlərin uğurları daha böyük idi. Memarlığın inkişafı yüksək səviyyəyə çatmışdı. Memarlıq abidələri içərisində məscidlərin xüsusi yeri vardı. Aqrada Tac-Mahal, Dehlidəki Cümə məscidi, Vicapurdakı, Qolkonddakı məscidlər ən yaxşı memarlıq nümunələri sayılırdı.

Tac-Mahal

Hindistanda memarlıq abidələri içərisində məscidlərin önəmli yer tutması nə ilə bağlı idi?

Hind miniatür rəssamlıq məktəbinin ən yaxşı nümunələri isə həmin dövrün xəttatları tərəfindən yazılan və bizə gəlib çatan kitablarda öz əksini tapıb.

İngiltərə və Fransa ilə əlaqələrin yaradılması Hindistan mədəniyyətinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, avropalılara da bu zəngin mədəniyyətlə tanış olmağa şərait yaratdı. Uilyam Consun 1784-cü ildə yaratdığı «Benqal—Asiya cəmiyyəti» bu işdə böyük rol oynadı. Sonralar bu cəmiyyəti Kral cəmiyyəti adlandırıdılar.

«Benqal—Asiya cəmiyyəti» nəyə xidmət edirdi?

Çoxdilli hind poeziyasında sadə xalqın arzu və ümidləri, feodallara qarşı mübarizəsi təsvir olunurdu. Bu dövrdə benqaliyalı Əbdül Qadir Bedilin şeirləri geniş yayılmışdı. Maratx dilində yazan şair Tuka Ramın əsərləri bu gün də maraqla oxunur.

Hindli sənətkarlar fil sümüyündən və ağacdan naxışlı əşyalar düzəldir, gözəl metal məmulatlar və saxsı qablar hazırlayırdılar. Onların toxuduqları incə və bəzəkli parçalar göz oxşayır, ürək açırdı. Rəqs, musiqi ölkənin ən inkişaf etmiş sənət sahələri idi.

Həmin dövrdə Hindistanda hansı dillər aparıcı rol oynadırdı?

Bu dövrdə Hindistanda yeni tipli teatrın əsası qoyuldu.

Çin mədəniyyəti. XVII—XVIII əsrlərdə Çində ensiklopediya və lüğətlər tərtib edilmiş, ədəbiyyat külliyyatı nəşr olunmuş, Çin klassik romanının inkişafında yeni mərhələnin əsası qoyulmuşdu.

XVII əsrin ortalarından etibarən ölkədə Çin dili ilə yanaşı, rəsmi dövlət dili olan mancur dilində də elmi və bədii əsərlər yazılırdı.

İncə və gözəl zövqə malik olan Çin sənətkarları və rəssamlarının sümükdən və mərmerdən hazırladıqları əşyalar əsl sənət əsərləri idi. Çin rəssamları ölkədə toxunan parçalara mürəkkəb, lakin insanın ruhunu və gözünü oxşayan incə naxışlar vururdular.

XVII əsrdə Çin memarlığında monumental binaların tikintisinə başlandı. Pekin sarayı, Mukdendəki (indi Şenyan) imperator mavzoleyi bu dövrdə inşa edildi.

Çin incəsənətinə, o cümlədən memarlığına Avropa ölkələrində tətbiq edilən yeni forma və üsullar ciddi təsir göstərə bilməmişdi. Çünki Çinin özünütəcrid siyasəti onu bu təsirdən qorumuşdu.

Tsin imperatorlarının yay iqamətgahları

Yaponiya mədəniyyəti. XVII yüzillikdə Yaponiyanın ənənəvi mədəniyyəti formalaşmağa başladı. Bu dövrdə «şəkilli hekayələr» janrı meydana gəldi. Yapon şeirinin janrlarından olan haykunun (xokku) gözəl nümunələri yarandı. Hayku 3 sətirdən ibarət olub 5–7–5 heca sistemində əsaslanır. Matsuo Basyo bu janrın ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi.

Kukla teatrı, rəngkarlıq və elm inkişaf etdi. Dəqiq elmlər, o cümlədən təbiət elmləri, xüsusilə də riyaziyyat və aqronomluq sahəsində uğurlar əldə edildi. Teatr sənəti öz inkişafının zirvəsinə çatdı.

Təhsil də inkişaf etdi. XVIII əsrdə samuraylarla yanaşı, aşağı təbəqədən olan insanlar üçün də məktəblər açıldı.

1. Bu dövrdə Şərq ölkələrində daha çox tarixi əsərlərin yaranmasını nə ilə izah etmək olar?
2. Moğol imperatorluğunun Hindistan memarlığının inkişafına təsirini faktlarla əsaslandırın.
3. «Benqal–Asiya» cəmiyyətinin Hindistan mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu izah edin.
4. Bu dövrdə Yaponiya mədəniyyətinin inkişafına təkan verən əsas amil nədən ibarət idi?
5. Şərq mədəniyyətinin özünəməxsusluğunu ifadə edən esse hazırlayın.

TÜRK DÜNYASI VƏ QAFQAZ XALQLARI XVII—XVIII ƏSRLƏRDƏ

8. OSMANLI İMPERİYASI — TƏNƏZZÜLÜN BAŞLANMASI

XVI əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperiyası Belqradan İraqa qədər böyük bir ərazini əhatə edirdi. Sonra Avropa fəthlərinə ara verildi. XVI əsrin sonlarında Osmanlı dövləti əsas diqqətini yenidən Avropaya yönəltdi. Lakin Osmanlı–Avstriya müharibəsi Osmanlı imperiyasının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. XVII əsr Osmanlı imperiyası üçün uğursuz başladı.

8.1. YENİ DÖVRƏ KÖHNƏ QAYDALARLA DAXİL OLAN İMPERİYA

Yeni dövr Osmanlı imperiyasının ictimai-siyasi həyatına necə təsir etdi? Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasının düşdüyü bu vəziyyətdən necə istifadə etmək istədilər?

Köprülü Mehmet Paşa, «Müqəddəs birlik», «Lalə dövrü», Qara Mustafa Paşa, timar, ziyamət

Yeniçerilər

Osmanlı imperiyasında durğunluq. Yeni dövrün astandasında Osmanlı imperiyası Asiya, Avropa və Afrika qitələrində geniş ərazilərə malik idi. O, mühüm ticarət yollarına nəzarət edir, dövrünün ən böyük dövlətlərindən hesab olunurdu. Lakin bu dövlət artıq əvvəlki qüdrətini itirməyə başlamışdı. XVI əsrin sonlarından başlayan **durğunluq*** getdikcə geriləməyə çevrildi. Dövlət idarəçiliyinin tədricən zəifləməsi, qanun və qaydalara əməl olunmaması ölkədə sabitliyi pozurdu. Vergilərin artırılması iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatının

* **Durğunluq** – ictimai həyatda, mədəniyyətdə, təsərrüfatda və s. inkişafsızlıq, hərəkətsizlik

tənəzzül etməsinə səbəb olmuşdu. Timar və ziyamət sistemi pozulmuşdu. Avropanı və bütün Yaxın Şərqi lərzəyə salan, çox mükəmməl təşkilatı və ciddi intizamı ilə tanınan Osmanlı ordusunda nizam-intizam zəifləmişdi. Qadağan olunmasına baxmayaraq, yeniçərilər evlənir və alverlə məşğul olurdular. Yeniçərilər məvaciblərini vaxtında almayanda döyüşə getmək istəmir, hətta sultanların dəyişdirilməsi üçün qiyamlar da qaldırırdılar.

Müharibələrdə bir-birinin ardınca uğursuzluqlara məruz qalan Osmanlı imperiyası Avropa dövlətlərinə böyük güzəştlərə getməli oldu. Fransa, İngiltərə və Hollandiya yeni **kapitulyasiyalar*** aldı. 1615-ci ildə bağlanan Vyana müqaviləsi ilə Avstriya təbəələrinə Osmanlı mülklərində sərbəst ticarət hüququ verildi, gömrük haqqı aşağı salındı, katoliklərə kilisə tikməyə icazə verildi. Həmin ildə Venesiya da eyni imtiyazları aldı.

İlk islahat cəhdləri. XVII əsrin ikinci yarısında tənəzzül prosesinin qarşısını almaq üçün bir sıra islahatlar keçirildi. Bu islahatların məqsədi idarəçiliyi qaydaya salmaq, vergi sistemini tənzimləmək, həmçinin ordu və donanmada hərbi intizamı gücləndirmək idi. Dövlətin əvvəlki qüdrətini yalnız bu cür bərpa etmək mümkün olardı. Bu islahatlar baş vəzir Köprülü Mehmet paşanın adı ilə bağlıdır. İslahatlar nəticəsində idarəçilik və hərbi intizam möhkəmləndirildi. Timar sistemi nizama salındı, xəzinə gəlirləri artırıldı. Ordu və donanma gücləndirildi. Həyata keçirilən islahatlar Osmanlı imperiyasının daxili vəziyyətini müəyyən müddətə yaxşılaşdırsa da, onun tənəzzülünün qarşısını ala bilmədi.

Sizcə, Köprülü Mehmet Paşanın islahatları nə üçün tənəzzülün qarşısını ala bilmədi?

Avropa qitəsindəki torpaqları əldə saxlamaq uğrunda aparılan müharibələr. İqtisadi-siyasi və hərbi tənəzzülünə

Köprülü Mehmet Paşa

* **Kapitulyasiya** – Xarici təbəələrə dövlətin öz vətəndaşlarından daha artıq imtiyazlar verən qeyri-bərabər müqavilə

baxmayaraq, Osmanlı imperiyası yeni ərazilər fəth etmək siyasətini davam etdirirdi. Osmanlı sultanı Avropa dövlətlərinə qarşı hərbi yürüşlər təşkil etdi. Bu yürüşlər nəticəsində Macarıstan krallığının əhəmiyyətli hissəsi və Dunay knyazlığı ələ keçirildi. 1664-cü ildə Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında bağlanmış Vasvar sülhünə görə Avstriya Transilvaniyaya müdaxilə etməyəcəyinə təminat verdi və təzminat ödədi.

Bir qədər sonra Venesiya əksər dəniz mülklərindən məhrum edildi, Krit adası Osmanlı dövlətinə birləşdirildi. Osmanlı imperiyasının Ukrayna uğrunda Rusiya ilə apardığı müharibə 1681-ci ildə Baxçasaray sülhü ilə başa çatdı. Sağ sahil Ukraynası Osmanlı dövlətinə, sol sahil Ukraynası Rusiyaya verildi. Dnepr çayı iki dövlət arasında sərhədə çevrildi.

Qara Mustafa Paşa

Avstriyanın katolikləşdirmə siyasətinə qarşı üsyan qaldıran macarlar Osmanlı imperiyasından yardım istədilər. Bu, Avstriya ilə münasibətləri gərginləşdirdi və yeni müharibəyə səbəb oldu. Osmanlı ordusu baş vəzir Qara Mustafa Paşanın başçılığı ilə 1683-cü ildə Avstriyanın paytaxtı Vyananı mühasirəyə aldı. Mühasirə uzandı. Bu müddətdə alman və polşalıların səlibçi ordusu Vyanaya köməyə gəldi. Krim xanının xəyanət etməsi Osmanlı ordusunun uğursuzluğuna səbəb oldu. Məğlub olan Qara Mustafa paşa ordusunu Budapeştə çəkdi.

«Müqəddəs birliyi»nin yaradılması.

Roma papasının təkidi ilə 1684-cü ildə osmanlılar əleyhinə Avstriya, Polşa, Venesiya və Maltadan ibarət «Müqəddəs birlik» təşkil edildi. İki il sonra Rusiya da bu birliyə qoşuldu. Müxtəlif cəbhələrdə vuruşmağa məcbur edilən Osmanlı ordusu məğlub oldu. 1699-cu ildə Osmanlı imperiyası ilə «Müqəddəs birliyi»ə daxil olan dövlətlər arasında Karlovitsa sülh müqaviləsi bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı imperiyasının ərazilərinin xeyli hissəsi Avstriya, Polşa və Venesiya arasında bölüşdürüldü. Beləliklə, Osmanlı dövləti geniş ərazilər itirdi.

Osmanlı imperiyasının Karlovitsa sülhündə itirdiyi ərazilər

Avstriyanın katolikləşdirmə siyasəti ilə «Müqəddəs birlik» arasında nə kimi əlaqə görürsünüz?

Osmanlı imperiyasının «Lalə dövrü». Sultan III Əhməd (1703–1730) Osmanlı imperiyasının qüdrətini geri qaytarmaq üçün yeni islahatlar həyata keçirməyə başladı. Həyata keçirilən islahatlar baş vəzir İbrahim paşanın adı ilə bağlıdır. Bu dövrü Osmanlı imperiyası tarixində «Lalə dövrü» adlandırırlar. Həmin dövrdə İstanbulda bir çox saray, köşk inşa olundu və bağçalar salındı. Kağızxana dərəsinin iki tərəfi Versaldakı Fontenblo parkı üslubunda gözəl bağçalar və köşklərlə bəzədildi və bura Səədabad adını aldı. Parkda yüzlərlə lalə növü yetişdirilirdi. İbrahim Paşanın laləyə vurğunluğu bu dövrə «Lalə dövrü» adı verilməsinə səbəb oldu.

Avropa təcrübəsindən faydalanmaq məqsədilə Qərbi Avropa ölkələrinə elçilər

Sultan III Əhməd

Vəzir İbrahim Paşa

göndərildi. Əsasən, elmi-texniki sahələrdə qabaqcıl yenilikləri tətbiq etmək üçün mütəxəssislər gətirilirdi. İbrahim Paşa Avropa dövlətlərinin hərbi sahədə üstünlüyünü başa düşürdü. Buna görə də Avropa tipli ordu yaradılana qədər Rusiya və Avstriya ilə münasibətləri pisləşdirməməyə səy göstərirdi. Həmin dövrdə sənətkarlıq və ticarətin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. Avropadan alınan ilk texniki vasitə mətbəə oldu.

Avropadan alınan ilk texniki vasitənin mətbəə olması nəyın göstəricisi idi?

Osmanlı imperiyasında islahatlar ruhanilərin və yeniçərilərin müqaviməti üzündən yarımçıq və məhdud səviyyədə həyata keçirilirdi. Əsaslı dəyişikliklər edilmədiyi üçün islahatlar uğursuzluqla başa çatdı.

Bu dövrdə Osmanlı imperiyasının Avropa ölkələri ilə müharibələri davam edirdi. Avropa ölkələri Osmanlı imperiyasını sarsıtmaq üçün onu eyni vaxtda bir neçə cəbhədə vuruşmağa məcbur edirdilər.

1. Tarixdə əvvəllər mövcud olmuş hansı imperiyaları Osmanlı imperiyası ilə müqayisə edə bilərsiniz? 2. Osmanlı imperiyasının idarəçilik formasını təhlil edin. 3. Elmi kəşf və ixtiraların Osmanlı imperiyasının həyatına və mədəniyyətinin inkişafına təsirini izah edin. 4. Osmanlı imperiyasında «Lalə dövrü»ndə aparılan islahatlara aid cədvəl qurun.

XRONOLOGİYA

1664-cü il	1681-ci il	1683-cü il	1684-cü il	1699-cu il

8.2. OSMANLI DÖVLƏTİNİN BEYNƏLXALQ NÜFUZUNUN ZƏİFLƏMƏSİ

Yeni əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək itirilmiş ərazilərini geri qaytarmağa çalışdı. 1711-ci il Prut yürüşündə Rusiya üzərində əldə edilən qələbə Osmanlı hakim dairələrində itirilmiş ərazilərin geri qaytarılmasına inam yaradı. Amma bu inam özünü doğrultmadı.

XVIII əsrdə Osmanlı dövləti hansı müharibələrə qatıldı? Bu müharibələrin nəticələri necə oldu?

Pojarevatsk sülhü, Belqrad sülhü, Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi, Krımın işğalı

1715-ci ildə Venesiya ilə müharibə Osmanlı dövlətinin qələbəsi ilə başa çatdı. Osmanlı dövlətinin əldə etdiyi qələbələr Avstriyanın ona qarşı yeni müharibəyə başlamasına səbəb oldu. 1718-ci ildə Avstriya və Venesiya ilə imzalanan Pojarevatsk sülh müqaviləsinə görə Serbiya və Bosniyanın şimalı Avstriyaya verildi,

Osmanlı dövləti 1718-ci il Pojarevatsk sülhündən sonra

Moreya yarımadası və Egin körfəzindəki adalar Osmanlı dövlətinə qaytarıldı.

Belqrad sülhü. Osmanlı dövlətinin Səfəvilərə qarşı apardığı müharibədən istifadə edən Avstriya Rusiya ilə ittifaq bağlayaraq ona qarşı yeni müharibəyə başladı. İki cəbhədə müharibə aparmasına baxmayaraq, Osmanlı dövləti bir sıra uğurlar qazandı. 1739-cu ilin sentyabrında Fransanın vasitəçiliyi ilə Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında Belqrad sülhü imzalandı. Sülhə görə Pojarevatsk müqaviləsi ilə Avstriyaya verilmiş Serbiya, Bosniyanın şimalı və Belqrad Osmanlı dövlətinə qaytarıldı. Müttəfiqi olan Avstriyanın məğlub olması, İsveçlə yeni müharibə təhlükəsi Rusiyanı da sülh bağlamağa vadar etdi. Belqrad sülhünə görə Azov qalası Rusiyaya verildi. Osmanlı dövləti Qara və Azov dənizlərində ticarət gəmiləri və hərbi donanma saxlamaq hüququnu özündə saxladı. Hər iki dövlət Şimali Qafqaza müdaxilə etməyəcəklərinə təminat verdilər.

Belqrad sülhü Osmanlı dövlətinin imzaladığı sonuncu uğurlu sülh müqaviləsi oldu.

Sizcə, nə üçün Osmanlı və Rusiya bir-birindən Şimali Qafqaza müdaxilə etməmək barədə təminat aldı?

XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı–Rusiya müharibələri.

Bu dövrdə Rusiya özünün başlıca xarici siyasətini – Qara dəniz sahillərinə çıxışı təmin edə bilmədi.

Çeşmə dəniz döyüşü, 1770-ci il

1768-ci ildə Osmanlı dövləti Avstriya və Fransanın təhriki ilə Rusiyaya müharibə elan etdi. Hərbi əməliyyatlar Balkan yarımadası, Krım və Qafqazda aparılırdı. Rusiya müharibənin gedişində üstünlüyə nail oldu. Ləzgi, Kaqul və Çeşmə dəniz döyüşündə rus ordusunun və donanmasının qazandığı qələbələr müharibənin taleyini həll etdi. Lakin Avropa dövlətləri Rusiyanın Balkanda mövqeyinin güclən-

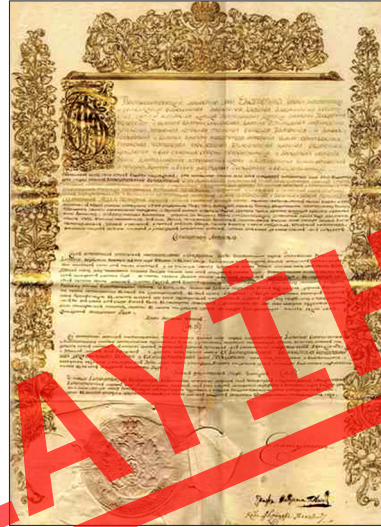

Osmanlı imperiyası Kiçik Qaynarca sülhündən sonra

məsini istəmirdilər. Avropa dövlətlərinin təzyiqləri altında Rusiya müharibəni dayandırmağa məcbur oldu.

Rusiyvnn müharibənin dayandırılmasına osmanlılar üçün müsbət tərəfi nə oldu?

1774-cü ilin iyununda imzalanan Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsinə görə Dnepr və Cənubi Buq çayları arasındakı ərazilər, həmçinin Kabarda Rusiyaya keçdi. Rusiyanın ticarət gəmilərinə Qara dənizdə, Bosfor və Dardanel boğazlarında sərbəst üzmək hüququ verildi. Osmanlı dövləti tarixdə ilk dəfə olaraq məğlub dövlət kimi təzminat ödəmək məcburiyyətində qaldı.

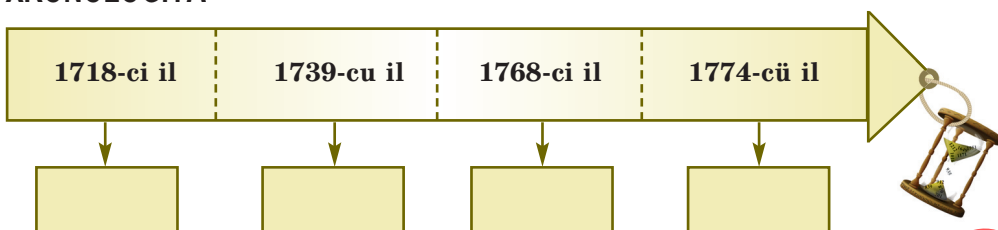
Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi

də qaldı. Osmanlı sultanı Krım xanlığının müstəqilliyini tanıdı. Şərtlərinə görə Kiçik Qaynarca sülhü Osmanlı dövlətinin Karlovitsadan sonra imzaladığı ən ağır sülh müqaviləsi oldu. Qara dənizdə Osmanlı dövlətinin şəriksiz hökmranlığı dövrü başa çatdı, onun beynəlxalq nüfuzu zəiflədi.

1. Kiçik Qaynarca və Karlovitsa sülhünü müqayisə edin. Bu sülhün Osmanlı imperiyası üçün ağır nəticələrini müəyyənləşdirin. 2. Osmanlı imperiyasına qarşı birləşən dövlətlər arasındakı ziddiyyətin səbəblərini izah edin. 3. Bəhs olunan dövrdə Osmanlı imperiyasının hərbi uğursuzluğunun səbəbləri nə ilə bağlı idi? 4. Kiçik Qaynarca müqaviləsini Bağçasaray müqaviləsi ilə müqayisə edin. 5. Kiçik Qaynarca müqaviləsinin Osmanlı tarixi üçün qoyduğu izi təhlil edin.

XRONOLOGİYA

LAYİHƏ

8.3. AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN OSMANLI İMPERİYASINI BÖLÜŞDÜRMƏK PLANLARI

Bu rəsm II Yekaterinanın xarici siyasətinə aid karikaturadır. Onun xarici siyasətinin əsas istiqaməti Osmanlı dövlətini parçalamaq, onun torpaqlarına sahib olmaq idi. Avropa dövlətlərinin və Rusiya imperiyasının maraqları «Şərq məsələsi»ndə ifadə olunurdu.

Bəs «Şərq məsələsi»nin əsasını nə təşkil edirdi?

Şərq məsələsi, Yassı sülh müqaviləsi, Sultan III Səlim, «Nizami-cədid»

«**Şərq məsələsi**». Osmanlı imperiyası ilə bağlı Rusiya imperatriçəsi II Yekaterinanın xüsusi planları var idi. Bu dövrdə hazırlanan «**Yunan layihəsi**»nə görə Osmanlı dövlətinin ərazisi Avstriya və Rusiya arasında bölüşdürülməli və Rusiyanın himayəsi altında «Bizans imperiyası» bərpa edilməli idi. II Yekaterina Balkan yarımadasını osmanlılardan təmizləməyi, Bizans imperiyasını bərpa etməyi və taxt-taca öz nəvəsi Konstantini gətirməyi düşünürdü. II Yekaterinanın bu planı digər böyük Avropa dövlətləri üçün maraqlı olmadı. Çünki bu dövrdə beynəlxalq güclər «Şərq məsələsi»nin ətrafında düşünürdülər. XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya və bir sıra Qərbi Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə aparmaq cəhdi «Şərq məsələsi»nin yaranmasına səbəb oldu. «Şərq məsələsi»nin əsasını Osmanlı dövlətini parçalamaq və onun ərazilərini bölüşdürmək planı təşkil edirdi.

Bu məsələnin həyata keçirilməsində Rusiya başlıca rol oynayır.

«**Yunan layihəsi**» ilə «**Şərq məsələsi**»nin oxşar və fərqli cəhətləri nədən ibarət idi?

Osmanlı imperiyasında siyasi və iqtisadi tənəzzülün güclənməsindən istifadə edən İngiltərə və Fransa onu asılı vəziyyətə salmaq üçün Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik edirdilər. Bu yol ilə onlar Osmanlı dövlətini tamamilə Avropadan çıxarmağa, Rusyanı isə zəiflətməyə çalışırdılar.

İzmayıl qalası uğrunda döyüş

XVIII əsrin sonlarında «Şərq məsələsi» Rusiya xarici siyasətinin ana xəttinə çevrildi. 1783-cü ildə Rusiya Krımı işğal etdi.

Yassı sülh müqaviləsi. Krımın işğalına cavab olaraq Osmanlı sultanı 1787-ci ildə Rusiyaya müharibə elan etdi. Balkan yarımadasında yeni ərazilər ələ keçirməyə çalışan Avstriya Rusiyanın müttəfiqi kimi müharibəyə qoşuldu.

Avstriyanın Rusiyanın müttəfiqi kimi müharibəyə qoşulmasının səbəblərini nədə görürsünüz?

Osmanlı dövləti iki cəbhədə müharibə aparmalı oldu. Avstriya ordusu Belqradı, Rusiya isə Akkerman, Bender və İzmayıl qalalarını ələ keçirdi. Osmanlı dövləti sülh bağlamağa məcbur oldu. 1791-ci ildə imzalanan Yassı sülh müqaviləsinə görə Osmanlı dövləti Krım xanlığının Rusiya tərəfindən işğalını təsdiq etdi. Dnestr çayı iki dövlət arasında sərhədə çevrildi. Rusiya Qara dənizdə qəti olaraq möhkəmləndi.

Beləliklə, Yassı sülh müqaviləsi Osmanlı dövlətinin qüdrətini daha da sarsıtdı və Rusiyanın yeni işğalları üçün şərait yaratdı.

Sultan III Səlimin islahatları. XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyasının Rusiya ilə müharibələrdə uğursuzluğu ölkədə siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi. Beynəlxalq

vəziyyətin pisləşməsi Osmanlı hakim dairələrini narahat etməyə başladı. Belə bir şəraitdə onların qüdrətli orduya xüsusilə ehtiyacı var idi. Ordunun əsasını feodal süvarisi və yeniçərilər təşkil edirdi. Ordunu Avropa qaydasında qurmaq zərurəti yaranmışdı.

Ordunun vəziyyəti nəyi göstərirdi?

Dövlətin belə ağır dövründə taxta çıxan Sultan III Səlim (1789–1807) bütün sahələrdə islahatlar həyata keçirmək üçün layihə hazırlamağı tapşırırdı. İlk növbədə, Avropa təcrübəsini öyrənmək üçün Avropa ölkələrinə nümayəndələr göndərildi. III Səlim Fransa təcrübəsini əsas tutaraq «Nizami-cədid» (yeni qayda) adlanan islahatları həyata keçirməyə

Sultan III Səlim

«Nizami-cədid» ordusunun paradi. III Səlim paradi izləyir

başladı. Hərbi islahatın keçirilməsinə üstünlük verildi. İslahatlar İsveç və Fransa hərbiçilərinin iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Ordunun xərclərini ödəmək üçün xüsusi xəzinə yaradıldı. Donanmanın yenidən təşkili üçün yeni tipli gəmilər hazırlandı. Hərbi mühəndislik məktəbi genişləndirildi.

Hərbi islahatlara nə üçün üstünlük verildi?

İdarə sistemində həyata keçirilən islahat imperiyanın 28 əyalətə ayrılmasını, onların idarə edilməsi üçün təcrübəli vəzirlərin göndərilməsini nəzərdə tuturdu. Qanunlara əməl etməyən şəxslər vəzifədən uzaqlaşdırılırdı. Avropa ölkələrindəki yenilikləri vaxtında öyrənmək üçün London, Paris, Vyana və Berlin şəhərlərində daimi səfirliklər açıldı.

İslahat təhsil sistemində yeni məktəblərin açılmasını, dövlət mətbəəsinin yaradılmasını, məktəblərdə xarici dil kimi fransız dilinin tədrisini nəzərdə tuturdu.

Nə üçün məhz fransız dilinin tədrisi nəzərdə tutulurdu?

Yassı sülhündən sonra yaranmış vəziyyət

İslahatlar iqtisadi sahədən də yan keçmədi. Yerli məhsullardan istifadə təbliğ olunmağa başlandı. İsrəfçiliğin qarşısını almaq üçün addımlar atıldı. Dövlət idarələrində yerli mallardan istifadə edilməyə başlandı.

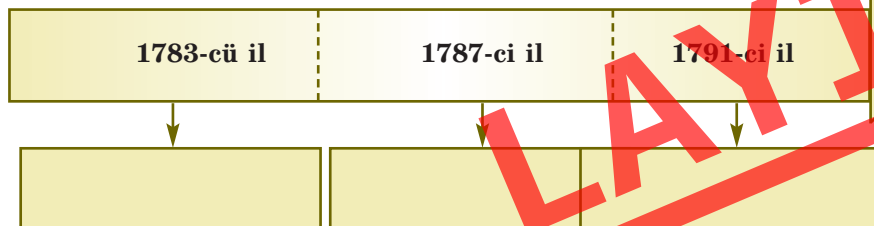
Lakin əvvəlki islahatlar kimi, III Səlimin islahatları da mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti nəticəsində uğursuz oldu. Bunun başlıca səbəbi islahatı həyata keçirən kadrların olmaması və III Səlimin qətiyyətsizliyi idi. Ordu quruculuğu yeniçəriləri təmin etmədiyinə görə onlar mühafizəkar qüvvələrin əlində alətə çevrildilər. Nəticədə Sultan III Səlim və islahat tərəfdarları qətlə yetirildi. Sultan III Səlimin həyata keçirməyə çalışdığı islahatlar yarımçıq qaldı.

1. XVIII əsrin sonlarında Osmanlı imperiyasında tənəzzülü dərinləşdirən amillər nədən ibarət idi? 2. Nə üçün bütün Avropa dövlətləri Osmanlı imperiyasına qarşı belə sərt siyasət yeridirdilər? 3. Rusiyanın «Bizans imperiyası»nın bərpa edilməsi planını nə üçün Avropa ölkələri dəstəkləmədilər? 4. III Səlimin islahatları nə üçün uğursuzluqla nəticələndi? 5. Niyə əksər müharibələrdə Avstriya Rusiyanın müttəfiqi kimi çıxış edirdi? 6. Sultan III Səlimin islahatları cədvəlini doldurun:

Hərbi sahədə	İdarəetmə sahəsində	Təhsil sistemində	İqtisadi sahədə

XRONOLOGİYA

9. MƏRKƏZİ ASİYA XANLIQLARI

XVI əsrin əvvəllərində artıq Qızıl Ordu dövlətinin və Teymur imperatorluğunun varlığına son qoyulmuşdu. Bundan sonra həmin dövlətlərin tərkibində olmuş Mərkəzi Asiya xalqlarının həyatında yeni səhifə açıldı. Həmin ərazilərdə yaşayan özbək, qazax, qaraqalpaq, türkmən və digər türk xalqlarının həyatı dəyişdi.

**Mərkəzi Asiyada başqa hansı türk xanlıqları meydana gəldi?
Qazaxlar, yəni «azad ruhlu insanlar» necə müstəmləkə xalqına
çevrildilər?**

Tauke xan, yurqal, tanxo, Buxara xanlığı, Batır Sırım

Mərkəzi Asiya xanlıqlarının yaranması. XV əsrdə Qızıl Ordu dövlətinin dağılması nəticəsində meydana gələn Qazax xanlığı XVI əsrdə əvvəl iki orduya, daha sonra üç orduya (**juz***) bölündü. Ulu (böyük) Ordu indiki Qazaxıstanın cənub-şərqini, Orta Ordu mərkəz və şimal hissəsini, Kiçik Ordu isə qərb hissəsini əhatə edirdi. Ordular (juzlar) müstəqil siyasi qurumlar idilər. Onlara feodal əyanların qurultayında seçilən xanlar başçılıq edirdilər. Juzların əhalisi, əsasən, köçəri maldarlıqla məşğul olurdu.

Mərkəzi Asiyanın cənub-şərq ərazilərində isə əhalisi özbək, tacik və türkmənlərdən ibarət olan iki xanlık təşkil olunmuşdu.

Qazax xanlığı (juzları) XVI–XVIII əsrlərdə

Bunlardan birinin mərkəzi Buxara, digərininki isə Xivə idi. XVIII əsrin əvvəllərində bu xanlıqların sırasına daha bir özbək xanlığı – Kokand da daxil oldu. Qırğızlar, əsasən, Tyan-Şan dağlarının ətəyində yaşayırdılar. Onların siyasi qurumu yox idi.

**Siyasi qurumun olmaması
dedikdə nə başa düşürsünüz?**

* **Juz** – (yüz) qazaxça, hissə, tərəf

XVII əsrin sonu — XVIII əsrin əvvəllərində Tauke xanın dövründə üç ordu arasında sıx münasibətlər yarandı. Ordular birləşərək vahid Qazax dövlətini qurdular.

Tauke xanın qanunlar feodal-istehsal münasibətlərinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı. Bu qanunlar qazaxların adət-ənənələri və şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Tauke xanın hakimiyyət dövrü Qazax xanlığının «qızıl əsri» hesab edilir.

Tauke xan

Mərkəzi Asiya xanlıqları XVIII əsrdə. XVIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada qədim sənət və ticarət mərkəzləri olan Səmərqənd, Buxara, Xivə, Daşkənd şəhərləri ilə yanaşı, yeni yaranan Kokand, Nəməncan şəhərləri də sürətlə inkişaf edirdi. Sənətkarlıq səxslərində pambıq və ipək parça, silah, zərgərlik, qab-qacaq, kağız, dulusçuluq və başqa məhsullar istehsal olunurdu. Mərkəzi Asiya

Xivə, Buxara və Kokand xanlıqları

ölkələri Rusiya, Hindistan, Çin, İran və Azərbaycanla sıx ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Rusiya mallarının Mərkəzi Asiya bazarlarına daxil olması genişləndirdi. Bu cəhət Mərkəzi Asiya ilə Rusiya arasında əlaqələrin artmasına kömək edirdi. İpəkçiliyin və Çinlə ticarətin qüvvətlənməsi nəticəsində Fərqanə iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf etmişdi.

Mərkəzi Asiya xanlıqlarında əsas torpaq mülkiyyəti formaları **dövlət (xan), mülk, soyurqal** və **tanxo*** idi. Soyurqal və tanxo dövlətə xidmət müqabilində verilirdi.

Ticarət əlaqələri, əsasən, mübadilə yolu ilə aparılırdı. Köçəri tayfalar içərisində patriarxal qəbilə məişətinin qalıqları hələ də mövcud idi. Tayfa — aymaklar ayrı-ayrı təsərrüfat özləkləri olan aullara — obalara bölünürdü. Aullar, adətən, qan qohumlarından ibarət olurdu. Qazax aullarına hərbi rəis hesab edilən başçılar rəhbərlik edirdi. Onlar *batır-bahadır* və *biy* adını daşıyırdılar. Aulların birliyinə sultan başçılıq edirdi. Onlar özlərini, adətən, Çingiz xanın törəmələri hesab edirdilər. Məhkəmə işlərinə biylər baxırdılar.

Qazaxlar arasında feodal-zadəgan əsilzadələrin olması nəyi göstərirdi?

Cunqarların Böyük Ordunu tutması. Qazax orduları tez-tez Qərbi Monqolustanda yaranan Cunqar xanlığının qarətçi hücumlarına məruz qalırdı. 1723-cü ildə cunqarlar qazaxları ağır məğlub etdilər. Orta Ordunun mərkəzi Türküstan şəhəri ələ keçirilib dağıldı. Böyük Ordu (juz) cunqarların hakimiyyəti altına keçdi. Bu dağıntı və qarətlər qazax tarixinə «böyük fəlakət» kimi daxil oldu.

Üç ordu arasında Tauke xanın vaxtında yaranan ittifaq dağıldı. Böyük Ordunun cunqarların hakimiyyəti altına keçməsi ilə Orta və Kiçik Ordular Çin və Rusiya kimi iri dövlətlərin arasında qaldı. Hadisələrin təbii gedişi orduları həmin dövlətlərin birinə qoşulmağa vadar etdi. Orta Ordu Çindən vassal asılılığını qəbul etməli oldu.

Böyük, orta və kiçik ordunun birgə ittifaqda birləşməsinə səbəb nə idi?

Qazax xanlığının bölüşdürülməsi. Obaları rus sərhədinə yaxın olan Kiçik Ordunun başçısı Əbülxeyir xan 1731-ci ildə Rusiyanın tərkibinə daxil olmaq haqqında akt imzaladı. Gələcəkdə

* *Tanxo* — yalnız hərbi xidmət müqabilində verilirdi

ölkənin daxili rayonlarına müdaxilə niyyəti ilə Or çayının Ural çayına töküldüyü yerdə ruslar tərəfindən Orenburq şəhər-qalası salındı. Aktın əleyhinə çıxan sultan, batır və biylərin müqavimətini qırmaq üçün ruslar Kiçik Orduya yürüş etdilər. Qazaxların Cunqar xanlığına qarşı mübarizədə zəifləməsindən Rusiya məharətlə istifadə etdi.

Orenburq şəhər-qalasının planı

1740-cı ildə Orta Ordu, ondan sonra isə Böyük Ordunun şimal hissələri Rusiyaya qatıldı. Qazaxıstanın cənubu isə Kokand və Buxara xanlıqları arasında bölüşdürüldü. Lakin bu zaman özbək xanlıqlarında hakimiyyət zəif idi. Ayrı-ayrı feodal özbək qəbilələri arasında mübarizə, demək olar ki, ara vermirdi. Xivə xanının Əfşarlar imperiyasının şimal vilayətlərinə basqını Nadir şahın Xivə xanlığına hücumuna səbəb olmuşdu. Nadir şah Xivəni tutub, Xivə xanlığını özünə tabe etdi. Buxara xanlığı isə müqavimət göstərmədən tabe olmuşdu. Nadir şahın yürüşündən sonra zəifləyən Xivə türkmən tayfalarının əlinə keçmişdi. Lakin bir müddət sonra özbək əsilzadələrindən Məhəmməd Əmin Xivə xanlığını bərpa etdi. O, xanlıq dövrünün axırınadək ölkəni idarə edən Xivə xanları sülaləsinin başı oldu.

Batır Sırımın başçılığı altında üsyan. Ölkənin qonşu dövlətlər tərəfindən işğal qazax tayfalarının xalq azadlıq hərəkatına başlamasına səbəb oldu. 1783-cü ildə Kiçik Orduda Batır Sırımın başçılığı ilə rus müstəmləkəçiliyinə və yerli hakimiyyətə qarşı uzunmüddətli üsyan başlandı. Rusiyanın Kiçik Orduda xan hakimiyyətini ləğv etməsi üsyanı daha da genişləndirdi. Qazaxların xalq azadlıq mübarizəsinə Osmanlı dövləti yardım edirdi.

Batır Sırım

Üsyanın birinci mərhələsində Sırımın müstəmləkəçilər üzərində qələbələri xan hakimiyyətinin bərpa edilməsinə səbəb oldu. Çar hökuməti məcbur olub batır və biylərə bir sıra imtiyazlar verdi.

Üsyanın ikinci mərhələsi isə yoxsulların varlılara qarşı mübarizəsinə çevrildi. Üsyanda mühüm rol oynayan icma rəislərinin sultanların tərəfinə keçməsi üsyanı zəiflətdi. Onlar öz imtiyazlarını itirmək istəmirdilər. Kiçik Ordu rəhbəri Nurəli xan üsyan rəhbəri Batır Sırım başda olmaqla digər üsyan başçılarını təşkil etdiyi xan şurasına daxil etdi. Bu üsyançılar arasında təfriqəyə səbəb oldu. Çar hökumətindən dəstək alan sultanlar Sırma qarşı çıxdılar. 1797-ci ildə Batır Sırım Xivəyə tərəf geriye çəkilməyə məcbur oldu.

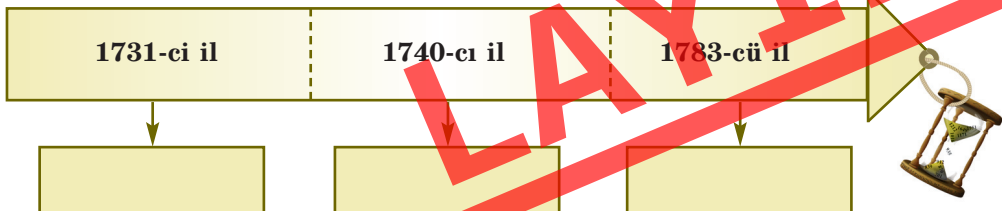
Üsyandan nəticə çıxaran Rusiya müstəmləkəçilik siyasətini bir qədər yumşaltmağa məcbur oldu.

1. Tauke xanın hakimiyyət dövrü niyə qazaxların «qızıl əsri» adlanır? 2. Qazax aulunu və onun idarə sistemini təsvir edin. 3. Kokand xanlığı harada və necə yarandı? 4. Nə üçün Kiçik Ordu Rusiyanın tərkibinə daxil olmaq haqqında akt imzaladı? 5. Rusiya Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanı zəbt etmək üçün hansı tədbirləri gördü? 6. Cədvəli dəftərinizə çəkin və doldurun:

Batır Sırımın üsyanı	
Başlama səbəbi	
Üsyanın nəticəsi	

XRONOLOGİYA

10. VOLQABOYU, URAL VƏ SİBİR TÜRKLƏRİ

XIII əsrdə monqollar Volqa-Bulqar dövlətinin varlığına son qoydular. Volqa-Bulqar dövlətinin ərazisi Qızıl Ordu dövlətinin tərkibinə daxil oldu.

XV əsrdə Qızıl Ordu dövləti dağılandan sonra Volqa bulqarları müstəqil Kazan xanlığını yaratdılar. Bu xanlıq bir əsrdən çox mövcud oldu. XVI əsrdə Volqa bulqarları müstəqilliklərini itirdilər və Kazan xanlığı Rusiya dövlətinə birləşdirildi.

Rus müstəmləkəçilərinin idarəçiliyi Volqa bulqarlarının həyatında hansı izləri qoydu?

Tatar, başqırd, çuvaş, kalmık, tarxan, yasaq, Seyid Batır, Qanunname

XVII—XVIII əsrlərdə Rusiya dövləti Volqaboyu və Uralda tatar və başqırd (başqurd) feodallarının bəzi imtiyazlarını saxlamışdı. Onlar tarxan və yüzbaşı ola bilərdilər. Tarxan hərbi rütbə idi. Bu rütbəni alan feodallar Rusiyanın cənub-şərq sərhədlərini qoruyur, qazax və kalmık xanları ilə Rusiya arasındakı danışıqlarda vasitəçi olurdular. Tarxanlar vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Bu dövrdə Volqaboyu və Uralda əsas torpaq mülkiyyətçisi dövlət idi. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər torpaqdan istifadəyə görə **yasaq** adlı vergi ödəyirdilər.

İnzibati və məhkəmə vəzifələrini bölgələrdə bəylər, yüzbaşılar görürdülər.

Volqaboyu və Ural türklərinə qarşı Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin əsasında rusların tarixi türk torpaqlarına köçürülməsi dururdu. Tatar, başqırd, çuvaş türklərinin torpaqlarında şəhərlər salınır, qalalar tikilir, kilsələr inşa olunurdu. Yerli əhalinin torpaqları zorla əllərindən alınır və bu torpaqlara Rusiyadan mülkədarlar, kəndlilər köçürülürdü.

Volqaboyu və Uralda Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin əsas məqsədi nə idi?

Volqaboyu və Ural torpaqlarının ruslaşdırmanın digər bir yolu da yerli əhalini öz ata-baba yurdlarından sürgün etmək idi.

Volqaboyu və Ural türklərinin yaşadıkları ərazilər

xristianlığı qəbul etməyən müsəlman kəndlilərini itirirdilər.

Rusların xristianlaşdırmaq siyasətinin onlar üçün əhəmiyyəti nə idi?

Rusiya sənayesinin spesifik cəhətlərindən biri manufakturalarda, zavodlarda təhkimli kəndli əməyindən istifadə olunması idi. I Pyotrun dövründə Volqaboyu və Ural türklərinə qarşı müstəmləkəçilik siyasəti daha da sərtləşdirildi. I Pyotrun islahatları nəticəsində Volqaboyu və Ural türklərinin torpaqlarında zavodlar tikilir, yerli əhali bu zavodlara təhkim edilirdi. Beləliklə, azad türk kəndliləri təhkimli halına salınırdı.

Türk kəndliləri necə təhkimli halına salındı?

Bir tərəfdən türklərin bütün hüquqları məhdudlaşdırılır, xristianlıq onlara zorla qəbul etdirilirdi. Digər tərəfdən I Pyotra yeni ordu və donanma yaratmaq üçün lazım olan vəsaitin xeyli hissəsi Volqaboyu və Ural türklərinin üzərinə düşürdü.

XVIII əsrin əvvəllərində Volqaboyu və Ural türklərinin azadlıq mübarizəsi yeni mərhələyə daxil oldu. Üsyan edən xalq müstəqilliyini bərpa etmək istəyirdi. Belə üsyanlardan birinə tatar Seyid Batır rəhbərlik edirdi. Rusiya Mərkəzi Asiyanı və Qa-

zaxıstanı işğal etmək üçün bu əraziyə bir istinadgah kimi baxırdı. Böyük qüvvə hesabına üsyan yatırıldı.

XVIII əsrin ortalarında tatar və başqırd xalqlarının daha güclü üsyanı baş verdi. Üsyanın başçısı Abdulla Qaliya (Batırşah) idi. Bu üsyan da Rusiya imperiyası tərəfindən yatırıldı.

Sibir türkləri. Sibir Ural dağlarından Sakit okeana qədər olan çox böyük ərazini əhatə edir. Bu ərazidə çoxlu tayfa və xalqlar yaşayırdı. Bu tayfa və xalqlar müxtəlif inkişaf mərhələlərində idilər.

Sibirin əsas əhalisi türklərdən ibarət idi. **Türk tayfası** yakutlar Lena çayının orta axarı boyunca yaşayırdı, maldarlıqla, xüsusən də maralçılıqla məşğul olurdular.

Şərqi Sibirdə, indiki Krasnoyarsk vilayətində xakaslar yaşayırdılar. Onlar əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdular. Xakaslar da XVII əsrin ikinci yarısında feodal münasibətləri yaranmışdı.

Tuvalılar Yenisey çayının yuxarı axarında yaşayırdılar. Dağlıq ərazidə yaşayan tuvalılar köçəri maldarlıqla məşğul olurdular.

XVI–XVII əsrlərdə Sibir türkləri Rusiyanın müstəmləkə əsarətinə düşdülər.

Sibirə rus məmur və tacirlərini cəlb edən bu ölkənin zəngin xəzi idi. Xarici bazarlarda xəz yüksək qiymətə satıldığından məmurlar türkləri yasaq vergisini

Batırşah

Sibir türklərinin yaşadığı ərazilər

xəzlə verməyə məcbur edirdilər. Onlar əhalini aldatmaqla, yaxud zorakılıqla çoxlu xəz-dəri toplayırdılar.

Çar Rusiyasının yeritdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində XVIII əsrdə Rusiyanın Avropa hissəsindən Sibirə köçən rusların sayı sürətlə artmağa başladı. Bura köçənlərin içərisində kəndlilər, din xadimləri və müxtəlif peşə sahibləri də vardı. Sibirə sürgün olunanların da sayı artmaqda idi.

Sizcə, nə üçün Rusiya imperiyası Sibirə köçən rusların sayının sürətlə artmasında maraqlı idi?

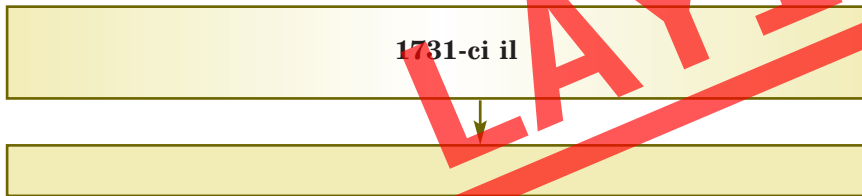
XVIII əsrdə Sibirdə ilk sənaye müəssisələri işə salındı. Bunlar metallurgiya, gümüşəritmə zavodları, duz istehsalı zavodu idi. Beləliklə, Sibir kəndləri təhkimli işçi mənbəyinə çevrildi.

Sibirin Rusiya tərəfindən işğalı nəticəsində yerli türk xalqları azadlıqlarını itirir, torpaqlardan məhrum olur və xristianlaşdırılırdı. Müstəmləkə zülmünə məruz qalan xalq üsyan edirdi. Belə üsyanlardan biri 1731-ci ildə baş verdi. İki il davam edən üsyanı yatırmaq üçün hökumət hətta artilleriyadan (toplardan) da istifadə etdi.

1. Volqaboyu və Uraldakı sənaye müəssisələri ilə Sibirdəki sənaye müəssisələrinin oxşarlığı nədə idi? 2. I Pyotrun dövründə Volqaboyu və Ural türklərinə qarşı aparılan müstəmləkə siyasətinin daha da sərtləşdiyini faktlarla göstərin. 3. Sibirə köçənlərin sayının artmasının yerli əhalinin vəziyyətinə göstərdiyi təsiri izah edin. 4. I Pyotrun türk əsilli əhaliyə qarşı sərt münasibətini nə ilə izah etmək olar? 5. Sibir xalqlarının məşğuliyyətinə əsasən onların inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirin.

XRONOLOGİYA

11. QAFQAZ

11.1. ŞİMALİ QAFQAZ YENİ DÖVRÜN ASTANASINDA

Qafqaz coğrafi mövqeyinə görə qonşularından ən çox Rusiyanın maraq dairəsində idi. Aşağı Volqa boyunda möhkəmlənən Rusiya nəyin bahasına olursa-olsun Qafqaz dağları, Qara dəniz və Xəzər dənizinə çıxış yolu əldə etməyə çalışırdı. Üstəlik Avropanı Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən ticarət yolları da bu ərazilərdən keçirdi.

1774-cü ildə Rusiya ilə Osmanlı arasında imzalanan Kiçik Qaynarca sülhü Şimali Qafqazın tarixində yeni səhifə açdı. Sülhün şərtlərinə görə Azov sahillərini ələ keçirən Rusiya Şimal-Qərbi Qafqazın içərilərinə doğru irəliləmək üçün imkan qazandı.

Rusiya əlinə düşmüş tarixi imkandan necə istifadə etdi? Bu dövrdə Şimali Qafqazda hansı xalqlar yaşayırdılar?

Şamxal, usmi, maysum, Şeyx Mənsur, Alda döyüşü

Sosial-iqtisadi həyat, siyasi quruluş. XVII əsrin əvvəllərində Şimali Qafqaz xalqlarının sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Uzunsürən Osmanlı—Səfəvi müharibələri nəticəsində şəhər və kəndlər dağıdılmış, təsərrüfat həyatı pozulmuşdu. Bu dövrdə Şimali Qafqazda mürəkkəb etnik proseslər baş verirdi. Ölkədəki tayfalar daha böyük etnik birliyə çevrilir, xalqlar formalaşırdı. Qafqazın şimal-qərb hissəsində ən böyük etnik birlik adıqlar (adıgeylər) idi. Çərkəzlər adlanan bu xalq böyük ərazidə — Çərkəzistanda məskunlaşmışdı. Onlardan cənub-qərbdə abazilər, Elbrus dağı yaxınlığında türk xalqları olan qaraçaylar və balkarlar, Terek çayının orta axarı boyunca kabardinlər (kabardlılar) yaşayırdılar. Terekin yuxarı axarı boyu osetinlər, onlardan şərqdə çeçenlər və inquşlar məskunlaşmışdılar.

Sizcə, Şimali Qafqazda çoxlu sayda müxtəlif xalqın yaşaması bölgənin siyasi həyatına necə təsir edə bilərdi?

Şimali Qafqazın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı, xüsusilə əkinçilik əsas yer tuturdu. Başlıca olaraq, buğda, arpa, çovdar,

Şimali Qafqaz xalqları

darı və yulaf becərilirdi. Çəltik, pambıq, paxla əkinləri, bağçılıq və bostançılıq, dağlıq və dağətəyi zonalarda maldarlıq, xüsusən qoyunçuluq əsas yer tuturdu. Kalmık və Noqay torpaqlarında atçılıq müstəqil təsərrüfat sahəsi idi.

Şimali Qafqazın iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatının əsas yer tutmasında səbəb nədir?

Müxtəlif sənət sahələri: dəmirçilik, misgərlik, toxuculuq, xalçaçılıq, duluşçuluq, dabbaqlıq, zərgərlik və silahqayırma inkişaf etmişdi. O dövrün səyyahları çeçen, inquş və Dağıstan aullarında çox mahir sənətkarlar çalışdığını qeyd edirlər. Silah ustaları möhkəm poladdan soyuq və odlu silahlar hazırlayırdılar. Böyük Moskva knyazı Qafqazdan Həştərxana mahir ustalar dəvət etmişdi ki, oradakı sənətkarlara silah və zireh düzəltməyi öyrətsinlər.

Sənət sahələrindən hansılar bilavasitə əhalinin məşğuliyyəti ilə bağlı idi?

XVII–XVIII əsrlərdə Şimali Qafqaz müstəqil və yarımmüstəqil siyasi qurumlara parçalanmışdı. Dağıstan ərazisində Tarku şamxallığı, Qaytaq usmiliyi, Tabasaran maysumluğu, Avar və Qazıqumuq xanlıqları var idi. Dağıstan hakimlərindən fərqli olaraq, çeçen və inquşların vahid siyasi birliyi yox idi. Onlar tayfa

Qafqaz XVII əsrdə

(teyp) prinsipi ilə yaşayır və ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə edilirdilər.

Kabardada böyük knyaz hakimiyyətinin seçkili olması çəkişmələrə və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar Şimali Qafqazda siyasi pərakəndəlik yaradırdı.

Rusiyanın Şimali Qafqazın işğalına başlaması. XVIII əsrin ortalarında bölgədəki siyasi dağınıqlıq, Nadir şah imperiyasının dağılması, Osmanlı—Rusiya müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlub olması Rusiyanın Şimali Qafqazla bağlı işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirməsinə şərait yaratdı.

Cənubi Qafqazın işğalında siyasi pərakəndəliyin təsiri nə dərəcədə oldu?

Rusiya XVIII əsrin 60-cı illərində Qızlyardan (Qızlardan) Azov dənizi sahillərinə kimi uzanan **Qafqaz xəttini** yaratmağa girişdi. Xəttin üzərində qalalar və çoxlu müdafiə istehkamları inşa edildi. Kiçik Qaynarca sülhündən dərhal sonra çar hökuməti Osetiyanın işğalına başladı.

1783-cü ildə Krımla bərabər, Taman yarımadası və Kuban-boyu ərazilər Rusiyaya birləşdirildi. XVIII əsrin son rübündə Kabarda knyazları, Çeçen-İnquş hakimləri, Tarku şamxalı Rusiya çarına sədaqət andı içməli oldular.

Rusiya hakim dairələri Şimali Qafqaz əhalisinin mütəşəkkil müqavimətini qırmaq üçün ayrı-ayrı dağlı xalqları və feodallarla kəndlilər arasında nifaq saldı, ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Çar hökuməti Kabardin, Çərkəz, Noqay feodallarını rus ordusuna xidmətə götürür, onların əmlakına toxunmur və bununla da yerli əhali içərisində ayrı-seçkilik yaradılırdı.

Yerli feodalları əhalidən ayırmaqla Rusiya hökuməti nəyə nail olmaq istəyirdi?

Çarizmin ümumxalq nifrəti doğuran digər siyasəti yerli əhalinin dini inanclarının tapdalanması idi. Ural və Volqaboyunda olduğu kimi, burada da müsəlman əhalinin zorla xristianlaşdırılması prosesi gedirdi. Rusiyanın zorakı müstəmləkəçilik siyasətinin ilk nəticələri özünü qısa müddətdə göstərməyə başladı.

Dağlıların milli-azadlıq hərəkatı. Şeyx

Mənsur. Rusiyanın Şimali Qafqazı işğal etməsi ilə barışmayan dağlı xalqlar — noqaylar, adıgeylər, çeçenlər, inquşlar, avarlar müstəmləkə əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinə başladılar. Bu mübarizədə müridizmin böyük rolu oldu.

Müridizm fəlsəfəsinə görə əsl mürid hər bir işi Allah rızası üçün etməli, mənəm-mənəmlikdən qaçmalı, haram yeməməli, nəfsinə qalib gəlməli idi. Müridizmdə cihadla şəhidlik fəlsəfəsi bir-birini tamamlayırdı. Müridizmin genişləniş milləti azadlıq hərəkatına

Şeyx Mənsur

çevrilməsində Şeyx Mənsur və onun dini-siyasi mübarizəsi böyük rol oynadı. Şeyx Mənsur 1785-ci ildə Çeçenistanda Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı üsyan qaldırdı. Qafqaz xalqlarını yadelli işğalçılara qarşı ***cihada**** çağırdı. Az bir müddətdə güclü qoşun toplayıb rus hərbi hissələrinə ağır zərbələr vurdu. Onun Alda döyüşündə qazandığı qələbə xəbəri tezliklə bütün Şimali Qafqaza yayılaraq hərəkətin yüksəlişinə səbəb oldu. Şeyx Mənsurun qazandığı uğurlardan narahat olan Çar hökuməti ona qarşı güclü hərbi dəstələr göndərdi. 1790-cı ildə Kuban çayı sahilində Şeyx Mənsurun döyüşçüləri ilə ruslar arasında qanlı toqquşma baş verdi. Bu döyüşdə çoxlu canlı qüvvə itirən Şeyx Mənsur əsir düşdü və əsirlikdə vəfat etdi.

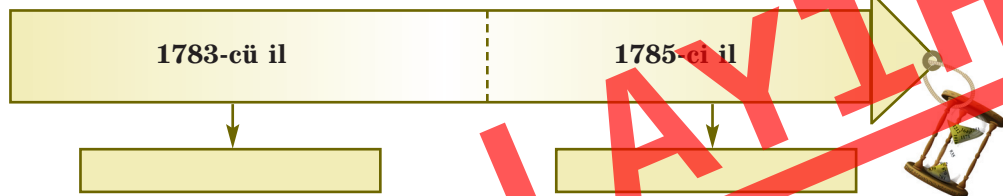
Müridizmlə milli-azadlıq hərəkəti arasında nə kimi əlaqə vardır?

1. «Şimali Qafqazın etnik mənzərəsi» cədvəlini doldurun:

<i>Xalqın adı</i>	<i>Məskunlaşdığı ərazi</i>

2. XVII–XVIII əsrlərdə Şimali Qafqaz xalqlarının yaşadıkları əraziləri xəritədə göstərin. 3. Şimali Qafqaz xalqlarının təsərrüfat sahələri ilə yaşadıkları ərazinin coğrafiyası, təbii şəraiti arasındakı uyğunluğu izah edin. 4. Rusiya Şimali Qafqazda özünün «parçala və hökm et» siyasətini hansı yollarla həyata keçirirdi? 5. Şeyx Mənsurun başçılığı altında milli-azadlıq mübarizəsinin nə kimi əhəmiyyəti oldu?

* *Cihad* – vətən, din uğrunda aparılan müqəddəs müharibə

11.2. CƏNUBİ QAFQAZ MƏKRİ PLANLARIN HƏDƏFİNDƏ

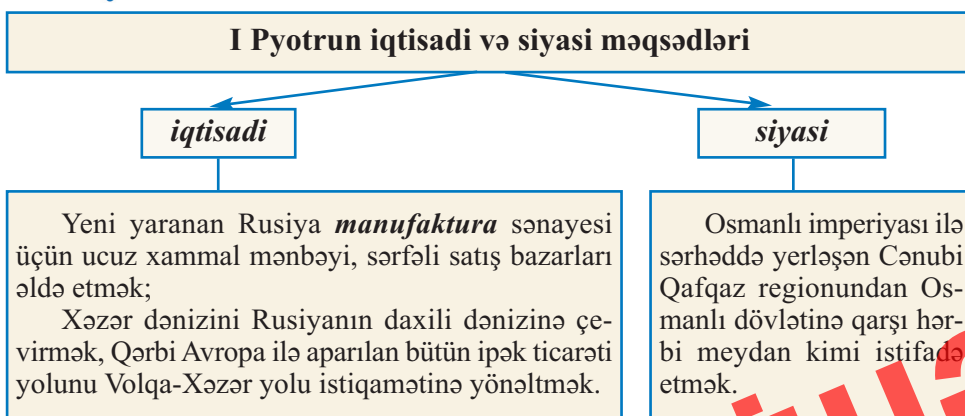
XVIII əsrin əvvəllərinə qədər hərbi-siyasi təcavüz üçün qüvvəsi olmadığından Rusiya Cənubi Qafqazla bağlı yalnız iqtisadi siyasət həyata keçirirdi. Rus çarı I Pyotrun (1682–1725) dövründə bu siyasət öz istiqamətini dəyişdi. Cənubi Qafqaz regionunda Rusiya həm iqtisadi, həm də siyasi məqsədini gerçəkləşdirməyə başladı.

I Pyotr Xəzərsahili bölgələrə həm xammal mənbəyi kimi, həm də Hindistanı Qərbi Avropa dövlətləri ilə birləşdirən tranzit yolu kimi baxırdı. O bu yolu nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Bunun üçün isə Cənubi Qafqazın xeyli hissəsini ələ keçirmək lazım idi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi məqsədləri də var idi. Bu məqsədlər nədən ibarət idi?

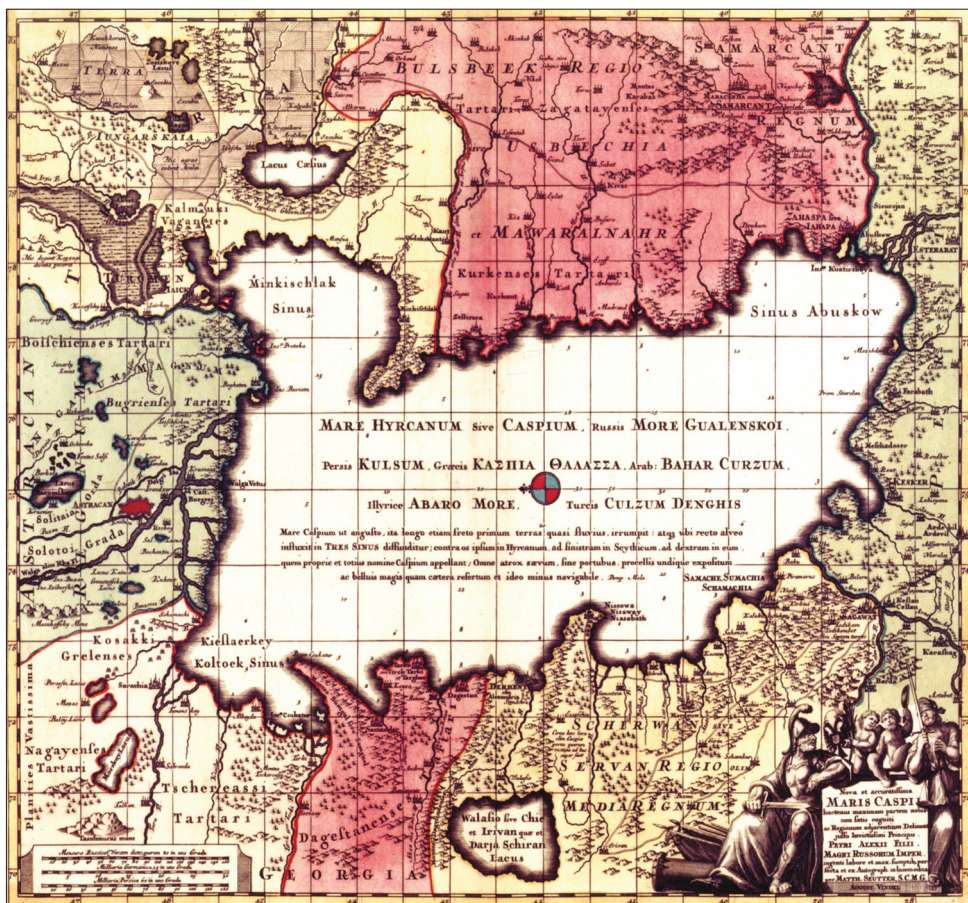

Cənubi Qafqaz, Georgiyevsk müqaviləsi, Valerian Zubov

Dağlıların azadlıq mübarizəsi məğlub edilsə də, çar hökumətinin Şimali Qafqazın işğalını müəyyən müddətə təxirə salmasına səbəb oldu.

Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi planları. Həmin dövrdə Qərbi Avropa və Rusiya dövləti ilə ipək ticarəti, demək olar ki, erməni tacirlərinin əlində idi. I Pyotr öz gələcək işğalçı planlarının həyata keçirilməsində ermənilərin məlumatlarından

Xəzərsahili vilayətlərin I Pyotrun əmri ilə Reyner Ottens tərəfindən hazırlanmış xəritəsi. 1723-cü il

geniş istifadə edirdi. Ermənilər Rusiyanın Cənubi Qafqaza olan maraqlarını nəzərə alaraq daha çox canfəşanlıq edirdilər. Onlar Rusiya hakim dairələrinə cürbəcür hədiyyələr verir, layihələr, planlar və təkliflər irəli sürürdülər. Bu yolla Cənubi Qafqaza qoşun göndərilməsini sürətləndirməyə çalışırdılar. Bütün bunların kökündə isə tarixi Azərbaycan torpaqlarının zəbt edilməsi və burada ermənilərə «dövlət yaradılması» məqsədi dururdu.

Rusiya imperiyası nə üçün Azərbaycan və Osmanlı torpaqları sərhədində xristian dövləti yaratmaq istəyirdi?

Erməni tacirləri, din xadimləri Rusiya hakimiyyət dairələri ilə yaxınlıqdan öz milli mənafeləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. I Pyotra göndərilən məktublarda Cənubi Qafqazın əhalisi, iqtisadiyyatı, yolları barədə ətraflı məlumatlar verilirdi. Müxtəlif bölgələrə səpələnmiş ermənilərin sayı şişirdilirdi. Xristian olduqları üçün onların, guya, müsəlmanlar tərəfindən incidildikləri barədə uydurma xəbərlər çatdırılırdı.

Dini ideologiyadan vasitə kimi istifadə etməkdə məqsəd nə idi?

I Pyotrun 1722–1723-cü illər yürüşü nəticəsində Xəzərsahili bölgələr ələ keçirildi. Bundan sonra bu diyarın qədim yerli əhalisi olan türk-müsəlmanları təmizləyib bura ermənilərin köçürülməsi başlandı. Lakin çar Rusiyasının bu işğalları I Pyotrun vəfatı ilə əlaqədar uğursuzluqla nəticələndi.

Məkrli planlar yenə pozuldu. XVIII əsrin ikinci yarısında da Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasətində I Pyotr ənənələri davam etdirilirdi. II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə (1762–1796) çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarında xristianlaşdırma siyasəti daha da fəallaşdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında baş verən Rusiya–Osmanlı müharibələrində Rusiya qələbə qazandı. Bu, Rusiyaya Qara dənizin şimal sərhədlərində, Şimali Qafqazda möhkəmlənməyə və Şərqi Gürcüstanın işğalını həyata keçirməyə imkan yaratdı. Rusiya-pərəst siyasət yürüdən və Şimal-Qərbi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan Kartli-Kaxeti çarı II İrakli (1764–1798) Georgiyevsk müqaviləsini (1783) imzaladı. Beləliklə, Şərqi Gürcüstan Rusiyanın himayəsinə keçdi. Rus ordusu Tiflisə göndərildi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti daha da fəallaşdı. Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə dövlət yaratmağa çalışan ermənilər fürsəti əldən verməyərək, II İrakli ilə yaxınlaşmağa başladılar.

Erməniləri II İrakli ilə yaxınlaşdıran nə idi?

Ermənilərin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xəlyası «xristian himayəçiliyi» pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlirdi. Yaxın Şərqi və Hindistanı işğal etmək istəyən Rusiya ermənilərin havadarı rolunda çıxış edərək onlardan bir alət kimi istifadə edirdi.

Rusiya nə üçün ermənilərin havadarı kimi çıxış edirdi?

II Yekaterina hökuməti Cənubi Qafqazda «erməni dövləti» yaratmaq ideyasını reallaşdırmağa çalışırdı. Rusiya erməniləri bu torpaqlarda özünün etibarlı dayacağına çevirmək istəyirdi.

Rusiyanın planlarından xəbərdar olan Ağa Məhəmməd xan Qacar onu qabaqlamaq üçün Cənubi Qafqaza yürüş etdi. 1795-ci ildə onun Şərqi Gürcüstana yürüşü Rusiyanın Cənubi Qafqaza hücum etməsi üçün bəhanə oldu. 1796-cı ilin yazında rus ordusu Cənubi Qafqaza və Azərbaycana yürüşə başladı. Rus qoşununa imperatriçenin sevimli generalı Valerian Zubov başçılıq edirdi. Lakin həmin ildə II Yekaterina qəflətən vəfat etdi. Bu vaxt Rusiyanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətləri gərginləşmişdi. Hadisələr rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çağırılmasına səbəb oldu.

Beləliklə, XVIII əsrin sonlarında Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi və çarizmin öz planlarını gerçəkləşdirməsi mümkün olmadı.

Valerian Zubov

1. I Pyotrun iqtisadi və siyasi məqsədlərinə aid qrafikə nə əlavə edə bilərsiniz? 2. XVIII əsrin birinci yarısında Rusiya Cənubi Qafqazı nə üçün işğal edə bilmədi? 3. II Yekaterinanın I Pyotrun xarici siyasətinin fəal davamçısı olduğunu sübut edin. Fikrinizi faktlarla əsaslandırın. 4. «Böyük Ermənistan» ideyasını II Yekaterinanın yaratmaq istədiyi dövlətlə müqayisə edin.

XRONOLOGİYA

1722—1723-cü illər	1783-cü il	1795-ci il	1796-cı il

12. TÜRK VƏ QAFQAZ XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİ

XVII–XVIII əsrlərdə Avropa ölkələri ilə əlaqələr Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinin inkişafına öz təsirini göstərdi. Bu dövrdə tarix, coğrafiya elmi daha da inkişaf etdi.

Bu dövrdə mədəniyyət kimlərin yaradıcılığı ilə zənginləşdi? Azərbaycan bu dövrün mədəniyyətinə hansı töhfələri verdi?

Katib Çələbi, Evliya Çələbi, mədrəsə, Levni, Sultan Əhməd, İsgəndər bəy Münşi

Türk xalqlarının mədəniyyəti. XVII əsrdə Osmanlı dövlətinin iqtisadi cəhətdən zəifləməsi vəqf müəssisələrinin müflisləşməsinə və onlara bağlı təhsil sisteminin zəifləməsinə səbəb oldu. Bu, dini elmlərin inkişafına maneə yaratdı. Dünyəvi elmlər isə inkişaf edir, türk alimləri dövrün mədəniyyətinə öz töhfələrini verirdilər. Katib Çələbi və Evliya Çələbi həmin dövrün böyük türk alimləri olmuşlar.

XVII əsrdə Osmanlı dövlətində əsas təhsil müəssisələri mədrəsələr idi. Mədrəsələrdə dini elmlərlə bərabər, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Onların məzunları müdərris, qazı, müfti, ilahiyatçı, astronom, həkim, riyaziyyatçı kimi hazırlanırdı.

Katib Çələbi

Katib Çələbi tarix, hüquq, coğrafiya və maliyyə məsələlərinə aid bir çox dəyərli əsərlərin müəllifidir. Evliya Çələbinin oncıldık «Səyahətnamə» əsəri Osmanlı və dünya tarixi və mədəniyyətini öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbələrdən biri hesab olunur. Bu əsərdə müəllif Azərbaycan haqqında da qiymətli məlumatlar verib. Evliya Çələbinin «Səyahətnamə»sində Azərbaycan

şəhərləri barədə, xüsusilə Təbriz şəhəri, onun qapıları, məhəllələri, sarayları, məscidləri, məktəb və mədrəsələri, sənətkarları və s. haqqında dəyərli məlumatlar əldə etmək mümkündür.

XVII—XVIII əsrlər Osmanlı memarlığının tənəzzülü dövrüdür. Həmin dövrdə ölkədə inşa edilən memarlıq abidələrində Avropaya xas olan **rokoko*** və **barokko*** üslubu üstünlük təşkil edirdi. Ağrı şəhərindəki İshak Paşa sarayı bu üslubda inşa edilmişdi.

Nə üçün bu dövrdə rokoko və barokko üslubunda memarlıq tikililərinə üstünlük verilirdi?

Bu dövr Osmanlı memarlığının şah əsəri Sultan Əhməd məscidi hesab olunur. Memarı Mehmet Ağa olan bu məscid XVII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir.

Bu dövrdə Osmanlı rəssamları, əsasən, miniatür çəkməyə üstünlük verirdilər. Məşhur rəssam Levninin miniatürlərini fərqləndirən başlıca cəhət onun əsərlərində insanlara, hadisələrə yeni baxışın olması idi.

Yusuf Nabi, Ahmet Nedim XVIII əsr türk ədəbiyyatının tanınmış simalarından idi.

Memarlıqdan fərqli olaraq, bu dövrdə musiqi yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. XVIII əsr Ömər bəy İtri, Musa Əfəndi kimi

Evliya Çələbi

Ağrı şəhərindəki İshak Paşa sarayı

Sultan Əhməd məscidi

* **Rokoko** – XVI—XVIII əsrlərdə Avropada məşhur olan bəzəkli memarlıq üslubu

* **Barokko** – XVII—XVIII əsrlərdə Avropada məşhur olan təmtəraqlı memarlıq üslubu

böyük türk bəstəkarlarının yaşayıb-yaratdığı dövrüdür. Məhz bu əsr türk musiqisinin yüksəliş dövrü olmuşdur. Türk musiqisi nəinki Avropa musiqisinin təsiri altına düşmüş, əksinə, Avropa musiqisinə təsir göstərmişdir. Musiqinin belə inkişafı həm də bu dövrün sultanlarının — Sultan Əhməd, I Mahmudun, III Səlimin bu sahəyə olan maraqları ilə bağlı idi.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətində Avropa təcrübəsini öyrənməyə başladılar. Bunun nəticəsində ölkədə 1727-ci ildə ilk mətbəə yaradıldı.

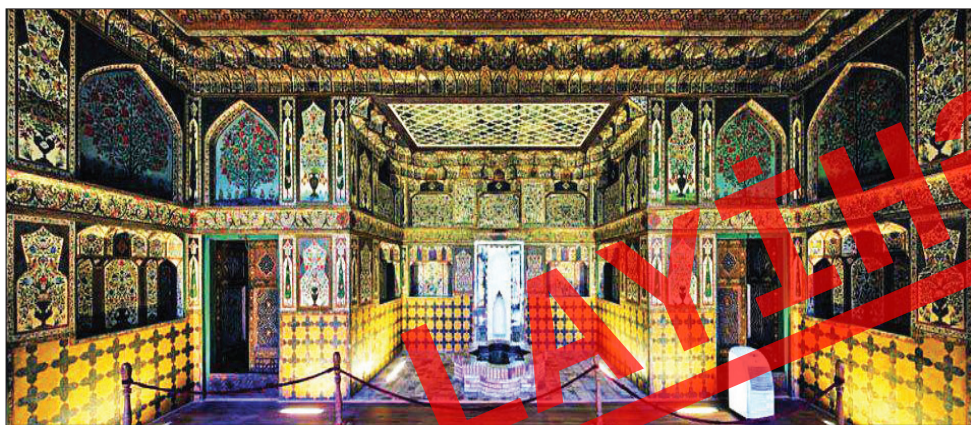
Mətbəənin yaradılmasının Osmanlı dövləti üçün üstün cəhəti nə idi?

Azərbaycan mədəniyyəti. XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycanda elmin inkişafında da canlanma olmuşdur. İsgəndər bəy Münşi, Mirzə Məhəmməd, Yusif Qarabaği və başqaları bu dövrün adlı-sanlı alimləri idilər.

Dövrünün tarixçisi İsgəndər bəy Münşinin əsərləri Yaxın Şərq və türk tarixinə dair qiymətli mənbələrdir. Mirzə Məhəmməd fəlsəfəyə, astronomiyaya və riyaziyyata, Yusif Qarabaği isə məntiq, hüquq və astronomiyaya aid dəyərli əsərlər yazmışlar.

Şəkidəki xan sarayı XVIII əsr Azərbaycan və dünya memarlığının ən dəyərli incilərindən biridir. Bu saray UNESCO-nun Ümumdünya irsi siyahısına salınmışdır.

Bu əsrdə Azərbaycan tarixinə dair qiymətli mənbə olan «XVIII yüzillikdə Cəsarət müharibələri salnaməsi» yazılmışdır.

Şəki xan sarayının interyeri

Bu dövrdə Arif Şirvani, Arif Təbrizli, Xəstə Qasım, Şəkili Nəbi, Molla Vəli Vidadi və bir çox başqa şairlər yaşayıb-yaratmışlar. XVIII əsrin ən məşhur Azərbaycan şairi isə Molla Pənah Vaqif idi.

Həmin dövrdə ölkəmizdəki hər bir məktəb və mədrəsənin öz kitabxanası vardı. Şəxsi kitabxanalar da çox idi. Şairlər, alimlər, kitab həvəskarları şəxsi kitabxanalarını yaratmışdılar.

Kitabxananın zənginliyi ölkənin həyatında nə kimi rol oynayır?

Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası daha şöhrətli idi. Buradakı minlərlə nadir kitabdan adlı-sanlı alimlər də istifadə edirdilər.

Qafqaz xalqlarının mədəniyyəti. Şimali Qafqaz ərazilərində təhsil məktəb (mollaxana) və mədrəsələrdə verilirdi. Quran oxumaq və yazı məktəblərdə öyrədilirdi. Mədrəsələrdə Quran oxuması, məntiq, hüquq, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, astronomiya elmləri tədris edilirdi. Mədrəsə müəllimləri içərisində Yaxın və Orta Şərqdə tanınan görkəmli elm və din xadimləri də vardı. Siyasi və dini mərkəzlərdə müxtəlif elm sahələrinə aid əsərlərin saxlandığı zəngin kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Qazıqumuq, Xunzax belə mərkəzlərdən idi.

Qafqazda bir çox elm sahələri ilə yanaşı, tibb elmi də inkişaf etmişdi. Təbiblər dərman bitkiləri vasitəsilə müxtəlif xəstəlikləri sağaldır, çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd etməyi bacarırdılar. Bu xəstəliyə qarşı peyvənd üsulunu avropalı alimlər xeyli sonralar öyrənmişdilər.

Şimali Qafqaz xalqlarının öz əlifbası yox idi. Onlar ərəb, rus və gürcü əlifbalarından istifadə edirdilər. Ərəb əlifbasından, əsa-

*Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif.
Qazax şəhəri*

sən, bölgənin müsəlman əhalisi istifadə edirdi. XVIII əsrdə avar əlifbası tərtib olundu.

Qafqazda yaşayan hər bir xalqın özünəməxsus memarlıq abidələri olub. Bu abidələrə məscidləri, türbələri, pirləri, kilsələri və s. misal göstərmək olar. Hərbi məqsədlə tikilən, əsasən, çeçenlərə, inquşlara, osetinlərə, balkarlara məxsus olan qüllələr və mülki binalar da geniş yayılmış tarixi abidələrdir.

Qafqaz xalqlarının memarlıq abidələrini ölkənin təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqəsi varmı?

XVII—XVIII əsrlərdə Qafqaz xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatı daha çox inkişaf etmişdi. Tarixi mövzulara, yadellilərin əsarətinə qarşı mübarizəyə həsr olunmuş mahnılar və əfsanələr şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış formaları idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Gürcüstanda seminariyalar açıldı. Seminariyalar dini təhsil verən orta məktəblər idi.

1709-cu ildə Gürcüstanda mətbənin əsası qoyuldu. Bu işin təşəbbüskarı Kartli çarı VI Vaxtanq idi. Bu mətbəədə XII əsrin böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan» əsəri daşbasma üsulu ilə çap edildi.

Məhəmməd Fəraqinin abidəsi.
Türkmənistan

Mərkəzi Asiya, Volqaboyu, Ural, Sibir türklərinin mədəniyyəti. Mərkəzi Asiyada mədrəsələrdə şəriətlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Buxara mədrəsəsi bütün müsəlman dünyasında məşhur idi. Böyük şəhərlərdə və yaşayış mərkəzlərində qızlar üçün də xüsusi məktəblər mövcud idi.

Türkmən poeziyasının zirvəsində duran Məhəmməd Fəraqi öz əsərləri ilə sübut etdi ki, türkmən dilində də böyük ədəbi əsərlər yarana bilər. Ondan sonra türkmən ədəbiyyatında ərəb və fars sözlərindən istifadəyə, demək olar ki, son qoyuldu.

Mərkəzi Asiya, Volqaboyu, Ural türklərinin təhsil sistemi digər türk xalqlarının təhsil sistemindən fərqlənmirdi.

Çarizmin milli müstəmləkə siyasəti — türklərin xristianlaşdırılması təhsilə mane olurdu. Əhalini xristianlaşdırmaq məqsədilə müsəlman məktəb və mədrəsələrini bağlayır, xristian dini məktəbləri açırdılar. Müsəlman məktəbləri olmadığından türklər həmin məktəblərdə təhsil almaq məcburiyyətində qalırdılar.

XVIII əsrin sonlarında burada ilk dünyəvi ibtidai məktəblər açıldı. Rusiyanın sosial-iqtisadi inkişafı bu bölgənin iqtisadiyyatını öyrənməyi tələb edirdi. Odur ki, tibb, texniki və başqa peşə məktəbləri yaradıldı.

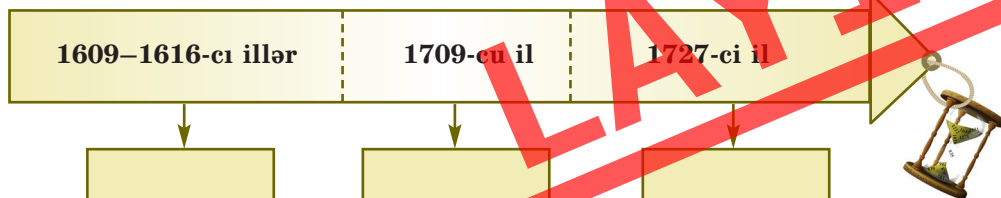
Kazanda açılan gimnaziyada təhsil rus dilində idi. Gimnaziyada tatar, ərəb, türk dilləri də tədris olunurdu. Bu dövrdə Sagit Xalfin ilk tatar əlifbasını tərtib etmişdi. XVIII əsrdə rus qrafikası əsasında çuvaş əlifbası tərtib olundu.

Bu dövrdə Sibir türklərinin də mədəni həyatında müsbət dəyişikliklər baş vermişdir.

1. Ölkənin iqtisadi-siyasi vəziyyəti ilə təhsil sistemi arasındakı əlaqə nədən ibarətdir? 2. Türk xalqları ilə Şimali Qafqaz xalqlarının təhsil sisteminin oxşarlığının səbəbi nədədir? 3. Xristianlaşdırma siyasətinin türk xalqlarının tarixinə və mədəniyyətinə vurulan böyük zərbə olmasını əsaslandırın. 4. Müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə XVII—XVIII əsrlərdə Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətindəki yeniliklərin cədvəlini tərtib edin. 5. Müxtəlif mənbələrdən Türk və Qafqaz xalqlarının mədəniyyətinə dair əlavə məlumat toplayaraq təqdimat hazırlayın.

XRONOLOGİYA

AVROPA VƏ AMERİKA XVII–XVIII ƏSRLƏRDƏ

13. «DUMANLI ALBİON» — DUMAN DAĞILIR

XI əsrdə Fransadan Britaniya adalarına çıxan normandlar burada mərkəzləşmiş İngiltərə dövlətinin əsasını qoydular. XIII əsrdə İngiltərədə ilk parlament yarandı. XVI əsrdə burada manufakturalar meydana gəldi. Bu dövrdə İngiltərə «Məğlubedilməz armada»-nı darmadağın edib güclü dəniz dövlətinə çevrildi. XVII əsrin əvvəllərində kraliça I Yelizavetanın vəfatı ilə İngiltərədə Tüdorlar sülaləsinin hakimiyyəti sona çatdı.

Yeni dövrdə İngiltərənin həyatında daha hansı böyük yeniliklər oldu?

13.1. PARLAMENT, YOXSA KRAL?

Tüdorlar, parlament, yeni zadəganlar, çəpərləmələr, inqilab, burjuaziya

XVI əsrdə İngiltərə, əsasən, feodal ölkəsi idi. Əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Zadəganlar torpağın tam mülkiyyətçisi olmadıqlarına görə torpaqdan istifadə edilməsi, torpağın miras verilməsi müqabilində krala müəyyən

İngiltərədə əyirici manufaktura

məbləğ ödəməli idilər. Kral bir çox məhsulların ticarət hüququnu öz əlinə almış və çox sayda şirkətlərin payçısı olmuşdu. Bununla belə, İngiltərədə kapitalist münasibətləri yaranır, manufakturaların sayı getdikcə artırdı. Kralın qoyduğu ağır vergilər **yeni**

zadəganlara* və burjuaziyaya* istehsalı genişləndirməyə imkan vermir, azad rəqabətə əngəl yaradırdı.

Yeni zadəganlar, burjuaziya ilə kral arasında kəskin mübarizənin səbəbi nə idi?

XVI əsrdən İngiltərədə müstəqil olan anqlıkan kilsəsi xalqa kralın hamıdan ali olması və bunun Allah tərəfindən müəyyənləşdirilməsi fikrini təlqin edirdi. Kilsənin topladığı vergilər dövlətin xəzinəsinə gedirdi.

Xalq kütlələri, yeni zadəganlar və burjuaziya arasında **puritan*** təriqəti geniş yayılmışdı. O dövrdə İngiltərə protestantlarını belə adlandırırdılar. Puritan ideyaları kralın mütləq hakimiyyətinə və feodal quruluşuna qarşı çıxırdı. Onlar dəbdəbəli və baha başa gələn dini mərasimlərin, din xadimlərinin sərvət toplamalarının əleyhinə idilər. Puritanlar kilsəni bu israfçılıqdan təmizləməyi tələb edirdilər. Buna görə onlara amansız cəza verilirdi.

İnqilabın başlanması. XVII əsrin başlanğıcında İngiltərədə Stüartlar sülaləsi hakimiyyətə gəldi. I Yakov Stüart (1603–1625) hakimiyyətə gələndə xalq onun islahatlar aparacağını gözləyirdi. Lakin I Yakov xalqın gözlədiyi islahatları aparmadı.

Sizcə, xalq kraldan hansı islahatları gözləyirdi?

Əksinə, o, «puritan təriqəti» və parlamentin hüquqlarının məhdudlaşmasını istəyirdi. I Yakovdan sonra hakimiyyətə gələn I Karl da atasının siyasətini davam etdirdi.

Stüartlar sülaləsi nə üçün puritan kilsəsinin və parlamentin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq istəyirdi?

Dövrün başlıca tələblərindən biri xarici siyasətin aparılmasında parlamentin səlahiyyətlərinin artırılması idi. Kralın apardığı xarici siyasət müharibələrə səbəb olurdu. Müharibələr üçün böyük maliyyə vəsaiti lazım idi. I Karl vergiləri artırmaq qərarına gəldi. Vergiləri artırmaq isə birbaşa kraldan asılı deyildi. Bunun üçün parlamentin razılığı olmalı idi, lakin kralla parlament arasında ziddiyyətlər kəskinləşdiyinə görə 1629-cu ildə kral parlamenti buraxdı.

* **Yeni zadəgan** – təsərrüfatı kapitalistcəsinə, yeni müzdlü əmək tətbiq etməklə təşkil edən ingilis zadəganı

* **Burjuaziya** – (fran.) kapitalist cəmiyyətində istehsal alət və vasitələrinin sahibi olan və müzdlü əməyi istismar etməklə izafi dəyər alaraq kapitalist gəliri ilə yaşayan hakim sinif

* **Puritan** – latınca «purus», yəni «təmiz» deməkdir

XVII əsr İngiltərə inqilabı

Sizcə, Kral nəyə görə parlamenti buraxdı?

Dövlətin xəzinəsi boşalmışdı. Yeni vergilər təyin etmək üçün kral 1640-cı ildə parlamenti yenidən çağırmağa məcbur oldu. Bu parlament 13 il mövcud olduğu üçün «uzunmüddətli parlament» adını aldı. Beləliklə, ölkədə kral və parlament arasında münasibətlər kəskinləşdi. Onların tərəfdarlarından ibarət iki siyasi düşərgə yarandı. Parlamentin çağırılması İngiltərədə inqilabın başlanğıcı hesab olunur. İnqilabın qarşısında duran əsas vəzifə mütləqiyyəti və feodal qaydalarını ləğv etmək idi.

Parlament bir sıra feodal qaydalarını sarsıdan islahatlar keçirdi: feodal töycüsü, kral və kilsə məhkəməsinin dünyəvi şəxsləri mühakimə etmək səlahiyyətini ləğv etdi. Parlament nazirləri məhkəməyə verdi, nümayəndələr palatasının kral tərəfindən buraxılmasını qadağan edən qanun qəbul etdi.

Vətəndaş müharibəsi. Kral parlamentin islahatları ilə razılaşmadı. O, İcmalar palatasının beş nəfər deputatını həbs etmək barədə göstəriş verdi. Xalq parlamenti müdafiəyə qalxdı. Kral deputatları həbs etdirə bilmədi. Buna görə 1642-ci ildə I Karl parlamenti müharibə elan etdi. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlandı.

Vətəndaş müharibəsi nə deməkdir və ilk dəfə harada baş verib? Uzunmüddətli parlamentin çağırılmasını inqilabın başlanğıcı hesab etmək doğrudurmu? Doğrudursa, niyə?

Kralın tərəfdarlarını **kavalerlər***, parlament tərəfdarlarını isə **girdəbaşlar*** adlandırırdılar. Çünki onlar saçlarını dəyirmi formada vurdururdular.

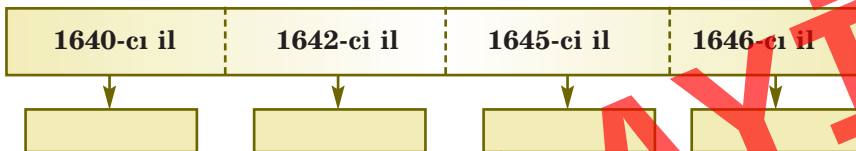
Vətəndaş müharibəsinin əvvəlində kral ordusu parlament ordusunu məğlub etdi. Lakin tezliklə parlament Şotlandiya ilə ittifaqa girdi. Şotlandiya ordusu parlament ordusu ilə birləşərək kral ordusu üzərində qələbə çaldı. 1645-ci ildə İcmalar palatası **yeni tipli ordunun*** təşkilini Oliver Kromvelə tapşırırdı. Parlamentin üzvü olan Kromvel yeni zadəganlardan idi.

1645-ci ildə Neyzbi kəndi yaxınlığında parlament ordusu kralın başlıca qüvvələrini darmadağın etdi. I Karl Şotlandiyaya qaçdı. Lakin şotlandlar böyük məbləğdə pul alaraq onu İngiltərə parlamentinə təslim etdilər. 1646-cı ilin iyununda vətəndaş müharibəsi parlamentin qələbəsi ilə başa çatdı.

1. Yadıınıza salın, İngiltərədə çəpərləmələrin ən mühüm sosial və iqtisadi nəticəsi nədən ibarət idi? 2. Xalq kütlələri, yeni zadəganlar və burjuaziya arasında puritan təriqətinin geniş yayılmasında bir qanunauyğunluq görürsünüzmü? 3. İngiltərədə manufakturaların yaranmasının səbəbini təhlil edin. 4. Nə üçün feodal qaydaları kapitalizmin inkişafı üçün başlıca maneə sayılırdı? 5. İlk parlament nə vaxt çağırılmışdır? 6. Kral və parlamenti müdafiə edən qüvvələri səciyyələndirin. 7. Puritan kilsəsi, kavalerlər, girdəbaşlar — burjuva inqilabı açar sözlərindən istifadə etməklə esse yazın.

XRONOLOGİYA

* **Kavaler** – (ingiliscə) cəngavər deməkdir

* **Girdəbaşlar** – saçlarını dəyirmi şəkildə saxladığına görə belə adlandırırdılar

* **Yeni tipli ordu** – bu orduda vəzifələr əsil-nəcabətə görə yox, insanın şəxsi şücaətinə görə verilirdi (məsələn, Prayd – keçmiş arabaçı idi)

13.2. BÖYÜK BRİTANIYA KRALLIĞI NECƏ YARANDI?

Yeni tipli ordu, levellerlər, diggerlər, Oliver Kromvel, lord-protektor

Uzunmüddətli parlamentin islahatları. Parlamentdə iri mülkədarlar üstünlük təşkil edirdi. Onlar kral hakimiyyətinin saxlanılmasının tərəfdarı idilər. Bu zaman ölkədə siyasi hakimiyyət yeni zadəganların və burjuaziyanın əlinə keçmişdi. Onlar torpaqdan istifadəyə görə artıq krala vergi vermirdilər. Kilsə parlamentə tabe edildi, lakin kəndlilərin mülkədarlardan asılılığı ləğv olunmadı. Kəndlilər feodal mükəlləfiyyətlərini və 1/10 vergisini ödəməli idilər. Buna görə də uzunmüddətli parlamentin islahatları əhalinin bütün təbəqələrini razı salmadı. Parlamentin inqilabi ordunu buraxmaq və onu tərk-silah etmək haqqında qərarı xalqı hərəkətə gətirdi.

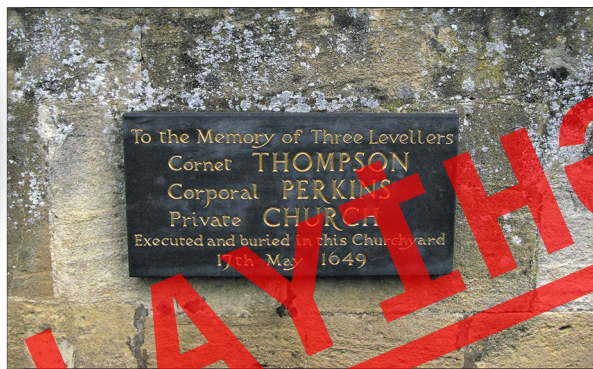
Feodal mükəlləfiyyətlərinə nələr daxil idi?

İnqilab zamanı London sənətkarları və yeni tipli ordunun əsgərləri arasında siyasi publisist Con Lilbernin ideyaları geniş yayıldı. Onları **levellerlər*** adlandırırdılar. Levellerlər krala və aristokratlara, parlamentin aristokratlardan təşkil olunmuş lordlar palatasına qarşı idilər və onun ləğv edilməsini istəyirdilər.

Onlar respublika yaradılmasını, seçki hüququnun dəyişdirilməsini, qanun qarşısında bərabərlik, din azadlığı kimi tələblər irəli

Con Lilbern

Edam olunmuş levellerlərin xatirə lövhəsi

* **Levellerlər** – ingiliscə «bərabərçilər» deməkdir

sürürdülər. Levellerlərin qaldırdığı qiyam yatırıldı. Qiyam başçıları edam olundu. Bundan sonra hərəkət zəifləyib təsirini itirdi.

1648-ci ildə polkovnik Prayd kral tərəfdarı olan deputatları parlament binasına buraxmadı. Bu hadisə İngiltərə tarixində «Prayd təmizləməsi» adlandı. Beləliklə, Kral əleyhdarları parlamentdə üstünlük qazandılar.

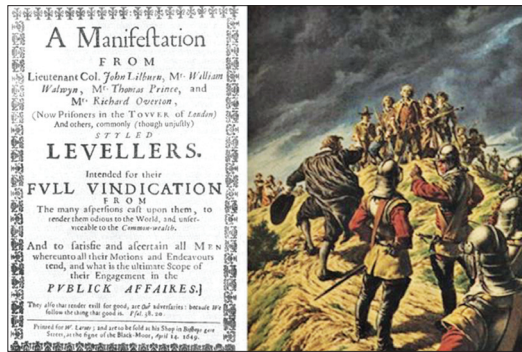
1649-cu ildə İngiltərədə kənd yoxsulları arasında **diggerlər*** hərəkatı yayıldı. Diggerlər özlərini «həqiqi levellerlər» adlandırırdılar. Onların ideoloqu Cerard Uinstenli idi. Diggerlər xüsusi mülkiyyətin əleyhinə idilər. Onlar icma torpaqlarını belləyir və bütün yoxsulları onlara qoşulmağa çağırırdılar. Diggerlər bu yolla çoxlu tərəfdar toplamağa və xüsusi mülkiyyət olmayan bir cəmiyyət qurmağa ümid edirdilər. Onlar istədiklərinə nail ola bilmədilər.

1649-cu ildə kral hakimiyyəti və lordlar palatası ləğv olundu və hakimiyyət Oliver Kromvel başda olmaqla parlamentin əlinə keçdi. İngiltərə respublika elan edildi.

İrlandiyanın şərq hissəsi İngiltərə tərəfindən tutulmuşdu. Taxt-tacın varisi II Karl ləğv edilmiş kral hakimiyyətini bərpa etmək üçün İrlandiyada özünə tərəfdarlar topladı. Parlament Kromveli İrlandiyaya canişin göndərirdi. Kromvel burada qiyamı amansızlıqla yatırdı. Əhali kütləvi şəkildə Amerikaya sürgün

Polkovnik Prayd deputatları parlament binasına buraxmır

Diggerlər

* **Levellerlər** – ingiliscə «bərabərçilər» deməkdir

Oliver Kromvel döyüşdə

edildi. İrlandiyanın parlamenti buraxıldı və İrlandiya İngiltərə respublikasına birləşdirildi.

İşi belə görən II Karl Şotlandiyaya gedərək vədlər verməklə özünə tərəfdarlar topladı. Şotlandiya parlamenti onu öz kralı elan etdi. Buna cavab olaraq Kromvel Şotlandiyaya yürüş etdi. Şotlandiya ordusunu da

məğlub edib, Şotlandiyanı İngiltərə respublikasına birləşdirdi.

Bu hadisələr başa çatdıqdan sonra parlament ordunun sayını azaltmağı təklif etdi. Buna görə də parlamentlə ordu arasında ixtilaf gücləndi. Kromvel 1653-cü ildə «uzunmüddətli parlamenti», bundan bir az sonra «Dövlət şurası»nı qovdu. Hakimiyyəti bütünlüklə öz əlinə alaraq **lord-protektor*** elan olundu. Lord-protektor qanunlar verməyə və ölkəni parlamentsiz idarə etməyə başladı. Kromvel inqilabın tarixində ikili rol oynadı: əvvəlcə inqilabın başçısı oldu, sonra isə onu boğdu.

Kromvelin bu qərarını nə üçün əks-inqilab kimi qiymətləndirirlər?

Kromvel 1658-ci ildə vəfat etdi. Lord-protektor titulu onun oğlu Riçarda verildi. Bir il sonra Riçard hakimiyyətdən əl çəkdi. Şotlandiyadakı ordu generalları hücum edərək Londonu tutdular. Keçmiş kralın oğlu II Karl taxta dəvət edildi. Bu Stüartlar sülaləsinin **restavrasiyası***, məhdud monarxiyanın bərpası demək idi. Kromvelin bir zaman qovduğu deputatlar yenidən yerlərinə qayıtdılar. İngiltərədə ordunun hakimiyyətinə son qoyuldu. Parlament kral əleyhinə qəbul edilən bütün qanunları ləğv edərək özü özünü buraxdı. Yeni seçilən parlament kralla danışıqlar apardı. Belə bir saziş əldə edildi ki, kral:

– inqilab iştirakçılarını təqib etməyəcək;

* **Lord-protektor** – latınca «müdafiəçi, hami» deməkdir

* **Restavrasiya** – latınca «bərpə etmək» deməkdir

- torpaqları öz yeni sahiblərindən geri almayacaq;
- parlamentin razılığı olmadan vergi qoymayacaq.

Parlament kraldan ümumi amnistiya, din azadlığı və başqa hüquqlar barədə də öhdəliklər aldıqdan sonra onu üç krallığın – İngiltərə, İrlandiya və Şotlandiyanın hökmdarı elan etdi. Kral paytaxt Londona gəldi, lakin çox keçmədi ki, kral hakimiyyəti götürdüyü öhdəlikləri pozmağa başladı. Hakimiyyətə gələn II Yakov katolik dinini bərpa etməyə cəhd göstərdi. Stüartlara qarşı etimadsızlıq yarandı. Yeni zadəganlar II Yakovu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağı qərara aldılar. Saray çevrilişi nəticəsində parlament–kral qarşıdurmasına son qoyuldu. Kralın qızı Mariyanın əri Oranlı Vilhelm hakimiyyətə gətirildi.

Parlament tacı şahzadə Mariyaya təqdim etdi. Onlar dövləti III Vilhelmlə birlikdə idarə etməli idilər. Bundan başqa, Vilhelm «Hüquqlar haqqında bəyannamə»ni («Hüquqlar haqqında *bill*»*) imzaladı.

Dövlət quruluşu. Bu qanunların tətbiqi ilə mütləqiyyəti bərpa cəhdlərinin qarşısı birdəfəlik alındı. Artıq kral parlamentin qəbul etdiyi qanunları dayandıra və ya ləğv elə bilməzdi. Vergi qoymaq, onun vaxtını, miqdarını müəyyən etmək krala qadağan olunmuşdu. Kral parlamentin razılığı olmadan ordu və xüsusi hərbi hissələr saxlaya bilməzdi. Lakin qanunlar kralın imzasından sonra qüvvəyə minirdi. «Bill»ə əsasən andlılar məhkəməsinin hüquqları genişləndirilir, hö-

III Vilhelm və kraliça Anna

* *Bill* – ingiliscə «qanun», «qanun layihəsi» deməkdir

kumət dəyişmələri yalnız parlament yolu ilə həyata keçirilirdi.

Dini məsələlər üzrə qəbul edilən akta görə ölkədə dini cərəyan və təriqətlərin fəaliyyəti qanunlarla nizamlanırdı.

Beləliklə, dünyada ilk dəfə İngiltərədə parlamentli monarxiya hakimiyyət forması müəyyən edildi. Hakimiyyət kraldan ikipalatalı parlamentə keçdi. Parlamentin qəbul etdiyi qanunlar hamı üçün məcburi idi. Hökumət parlament seçkilərində qalib gələn partiyanın üzvlərindən təşkil olunurdu. Parlament hökuməti formalaşdırırdı.

Ölkədə **hüquqi dövlət***, vətəndaş cəmiyyətinin rüşeymləri meydana gəldi.

İngiltərənin dövlət quruluşunda hansı dəyişikliklər baş verdi?

XVIII əsrin əvvəllərində Şotlandiya və İngiltərə parlamentləri birləşərək Böyük Britaniya adlı krallığı yaratdılar. Bu hadisə 1 may 1707-ci ildə baş verdi.

1. Levellerlərin məğlub olma səbəblərini izah edin. 2. Kromvelin özünü lord-protektor elan etməsini təhlil edin. 3. XVII əsr İngiltərədə dövlət quruluşu haqqında yazın. 4. 1688-ci il dövlət çevrilişinin fərqli xüsusiyyətlərini qeyd edin. 5. Müasir İngiltərə ilə XVII əsr İngiltərəsini müqayisə edərək hekayə qurun. 6. Digger, levellerlər, protektor, vətəndaş cəmiyyəti kimi açar sözlərdən istifadə etməklə təqdimat hazırlayın. 7. Dəftərinizə cədvəl çəkin və orada levellerlər və diggerlərin baxışlarını səciyyələndirin:

Levellerlər	Diggerlər

XRONOLOGİYA

1648-ci il	1649-cu il	1653-cü il	1660-cı il	1688-ci il

* **Hüquqi dövlət** — vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edildiyi və müdafiə olunduğu dövlət

13.3. DÜNYANIN İLK SƏNAYE DÖVLƏTİ

Faktoriya, manufaktura, Con Key, «Cenni» cəhrəsi, Ceyms Uatt, lendlordlar

Ölkədəki siyasi dəyişikliklər Asiya, Afrika və Amerikada aparılan müstəmləkə siyasətinə təkan verdi. Əldə edilmiş sabitlik, feodal qaydalarının ləğvi iqtisadi yüksəliş üçün hüquqi əsaslar yaratdı.

İnqilabdan sonra Böyük Britaniyanın xarici siyasətinin əsas vəzifələri bunlar idi: yeni ərazilər ələ keçirmək və Avropada özündən güclü heç bir dövlətin olmasına imkan yaratmamaq. Bu məqsədlə hələ XVII əsrdə Yamayka işğal edilmişdi.

XVIII əsrdə müstəmləkələr uğrunda Fransa ilə aparılan mübarizəyə «ikinci yüzillik müharibə» adını aldı. Güclü hərbi donanmaya malik Böyük Britaniya Benqaliya və Kanadanı Fransadan aldı. Karib dənizindəki adalara, Şimali Amerikadakı koloniyalara, Afrikadakı faktoriyalara malik qüdrətli dəniz dövlətinə çevrildi.

Aqrar çevriliş. İngiltərə burjua inqilabı iqtisadiyyatın forma və məzmununda yeniliklər etdi. XVIII əsrin axırlarında kəndlilərin tamamilə torpaqsızlaşması nəticəsində ingilis kəndliləri bir sosial təbəqə kimi sıradan çıxdı. Torpaqsız kəndlilərin müstəmləkə ərazilərinə axını bu prosesdə az rol oynamadı. Torpaqsız kəndlilərin hesabına azad işçilərin sayı artdı. Kəndlərdə təbəqələşmə prosesi gücləndi. Torpaqların böyük qismi yeni burjuazianın əlinə keçdi. Lendlordlar adlanan bu təbəqə geniş torpaq sahələrini icarədarlara verirdilər. İcarəyə götürülən torpaqlar, əsasən, muzdlu əmək hesabına becərilirdi. Eyni zamanda kəndlərdə iri fermer təsərrüfatları sürətlə artırdı.

İri şəhərlərin əhalisinin ərzağa olan tələbatını təmin etmək üçün taxıl istehsalı artırılırdı. Ölkədə taxıl istehsalı heyvandarlığın yemə olan tələbatını da tamamilə ödəyirdi. Yeni məhsuldar toxum və cins mal-qaranın yetişdirilməsi məhsul istehsalının yüksəlməsinə səbəb oldu. Ölkənin ərzağa olan tələbatı tam təmin edildi.

Ağır sənaye, xüsusən maşınqayırma və metallurgiya sahələri kənd təsərrüfatının lazım olan texniki qurğu və alətlərə olan tələbatını ödəyirdi.

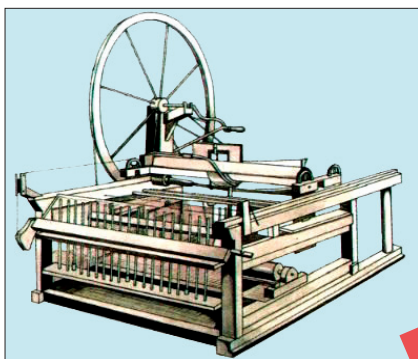
Kənd təsərrüfatında torpaqların çox hissəsinin muzzdlu əmək hesabına becərilməsi, kəndli-fermer təsərrüfatının yaranması ilə aqrar çevriliş baş verdi. XVIII əsrin sonunda Böyük Britaniyada baş verən aqrar çevriliş sənaye və ticarətin inkişafını sürətləndirdi.

Sənaye çevrilişinə keçid. XVIII əsrin ortalarında Böyük Britaniyada sənaye çevrilişi üçün zəmin yaranmışdı. Belə ki ölkədə baş verən burjua inqilabı sənayenin inkişafı üçün daha əlverişli imkan yaratmışdı. Azad işçi qüvvəsi çoxalmış, zəngin kapital yığılmışdı. Daxili bazarda satış üçün istehsal məhsullarına tələbat artmışdı. Manufakturalar təkmilləşdikdən sonra maşınlı istehsala keçildi.

Sənaye çərçivəsinə şərait yaradan amilləri müəyyən edin.

Böyük Britaniyanın ənənəvi istehsal sahələri toxuculuq və gəmiqayırma idi. Ölkədə maşınlı istehsala keçid məhz toxuculuq sahəsində başladı. Bu onunla əlaqədar idi ki, ölkə bazarlarında Hindistandan gətirilən ucuz pambıq parça məhsulları üstünlük təşkil edirdi. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, ölkənin toxuculuq sahəsini xilas etmək üçün hökumət Hindistandan pambıq parça məhsullarının idxalına qadağa qoymuşdu. Mühəndis ixtiraçılar asan yolla daha ucuz məhsul istehsal etmək üçün müəyyən üsullar axtarmağa məcbur olmuşdular.

İlk dəfə mexanik Con Key parça istehsalında sürətli *məlik** ixtira etdi. İxtira daha enli parça istehsalına imkan yaratdı. Bu, əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb oldu.

«Cenni» cəhrəsi

Mexaniki cəhrəni ixtira edən dülgər Ceyms Harqrivs qızının şərəfinə dəzgahı «Cenni» adlandırmışdı. İxtira nəticəsində pambıq parça istehsalının ipliklə təmin edilməsi təqribən 20 dəfə artmışdı.

Edmund Kartraytın mexaniki toxucu dəzgahının ixtirası toxucu əməyinin «Cenni» cəhrəsindəki məhsuldarlığını iki dəfə artırmağa imkan verdi.

* *Məlik* – iplik sarıyan uzunsov oval qutu və ya qəlib şəklində alət

Bu ixtiralar sənaye çevrilişinin başlanğıcını qoydu. İşçi qüvvəsinin başqa enerji mənbələri ilə əvəz edilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması üçün yollar axtarıldı. Riçard Arkrayt 1771-ci ildə «Cenni» tipli dəzgahın su çarxı ilə hərəkətinə nail oldu. İxtirasına uyğun müəssisə tikdirdi. Bu, ilk toxucu fabriki idi. Dəzgahları su çarxları hərəkətə gətirdiyinə görə sonradan tikilən belə fabriklər çay kənarlarında inşa edilirdi.

Buxar mühərrikli maşın

Buxar mühərriki ixtira edildikdən sonra manufaktura-dan fabrikə doğru keçid baş verdi.

Mexanik Ceyms Uatt 1784-cü ildə buxar maşınını yaratdı. Buxar mühərrikindən hər yerdə və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək mümkün idi.

Maşınlı istehsala keçid metala olan tələbatı artırdı. İxtiraçı Kort çuquna koks qatılması yolu ilə dəmir almaq üsulunu kəşf etdi. Bununla da təkcə istilik məqsədilə deyil, sənaye sahələri üçün də daş kömür çıxarılmasına başlandı. Kömür hasilatı ölkənin əsas təsərrüfat sahələrindən biri oldu.

Sənaye çevrilişinin əsas cəhətləri və nəticəsi. Manufaktura-dan fabrikə keçid sənaye çevrilişinin əsas məzmununu təşkil edirdi. Bu çevrilişin iki əsas cəhəti — texniki və sosial cəhətləri var idi. Çevrilişin texniki cəhəti işçinin əl əməyinin maşın əməyi ilə əvəz olunması hesab edilirdi. Fəhlələrin və burjuaziyanın cəmiyyətin əsas təbəqələrinə çevrilməsi isə sosial cəhət sayılırdı.

XVIII əsrin 70-ci illərində Böyük Britaniyanın iqtisadiyyatında aparıcı rol fabrik-zavod sənayesinə keçdi. Manufaktura-dan fabrik-zavod sənayesinə keçid muzzdlu işçilərin, fəhlələrin sayının azalmasına gətirib çıxardı. Amma fəhlələr cəmiyyətin əsas işçi kütləsi olsalar da, onların həyatı və güzəranı dəyişmədi.

Maşınlı istehsalın artması əl əməyinə tələbatın azalmasına gətirib çıxarırdı. Bunun nəticəsində fəhlələr kütləvi surətdə işsiz qalırdılar. Fabriklərdəki əməkhaqqının azlığından fəhlələr azyaşlı övladlarını da işə göndərməyə məcbur olurdular. Gündəlik iş saati 12–15 saat idi. Fəhlələr iş saatlarının azaldılması və əmək-

haqlarının artırılması üçün tez-tez tətillər edirdilər. XVIII əsrin sonunda parlament tətiləri və fəhlələrin həmkarlar təşkilatlarını qadağan edən qanun qəbul etdi.

Böyük Britaniyada zehni işlə məşğul olanlar – alimlər, yazıçılar, müəllimlər, həkimlər, incəsənət xadimləri, vəkillər ziyalı təbəqənin nümayəndələri hesab olunurdular. Lendlordlar, dövlət məmurları, tacirlər, sənətkarlar, fermerlər, cəmiyyətin sosial təbəqələri sayılırdı.

Sənaye çevrilişi nəticəsində ölkənin ticarət sahəsində inqilabi sıçrayış baş verdi. XVIII əsrdə daxili bazarda 50% -dən çox, xarici ticarətdə isə təqribən 5 dəfə yüksəliş oldu. İngiltərə dünyanın ən böyük ticarət donanmasına malik ölkə hesab olunurdu. Xarici ticarət dəniz yolları ilə aparılırdı.

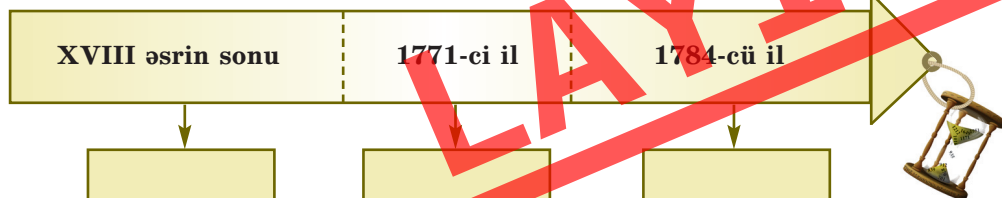
XVIII əsrin sonlarında manufakturadan fabrikə keçid nəticəsində Böyük Britaniya dünyanın birinci sənaye dövləti oldu.

1. Aqrar çevriliş nədir? 2. XVIII əsr ixtiraçıları barədə məlumatlar toplayın və onlar haqqında elektron təqdimat hazırlayın. 3. Manufakturadan fabrikə doğru çevrilişin hansı sosial nəticələri oldu? 4. İngiltərənin işğal etdiyi əraziləri *xəritədə* göstərin. 5. *Cədvəli* dəftərinizə çəkib doldurun:

Sülalələr	Hakimiyyət illəri	Ölkə həyatında baş verən mühüm hadisələr
Tüdorlar sülaləsi		
Stüartlar sülaləsi		
Böyük Britaniya krallığı		

XRONOLOGİYA

14. ŞİMALİ AMERİKADA «YENİ İNGİLTƏRƏ»

Sərvət axtarışında olan avropalıların Amerika qitəsini kəşf etməsindən keçən bir əsr ərzində buraya xeyli avropalı gəldi. 1619-cu ildə Amerikaya Hollandiya gəmisi ilk qaradərili afrikalıları gətirdi. Gəlmələr qaradəriliyələri satın alıb qul etdilər. Yeni torpaqlar zəbt etmək ehtirası yerli hindularla toqquşmalara səbəb olurdu. İlk vaxtlar daha çox ingilislər gəlirdilər, lakin sonradan Avropanın digər ölkələrindən gələnlərin hesabına bu axın daha da sürətləndi. Onların gəlişi Amerikanın yerli sakinlərinə heç də xoşbəxtlik gətirmədi. Hindu tayfalarının bir çoxu soyqırımına məruz qaldı, bəziləri isə ölkənin insan yaşaması üçün son dərəcə əlverişsiz olan dağlıq ərazilərinə sıxışdırıldı. Amma avropalıların kütləvi şəkildə Amerikaya köçüb gəlməsi burada yeni, qüdrətli bir ölkənin təməlini qoydu.

14.1. ŞİMALİ AMERİKADA YENİ HƏYAT

Amerikada yerli əhali ilə gəlmələrin toqquşmaları nə ilə nəticələndi? Şimali Amerikada yeni həyat necə başladı?

Koloniya, hindu, Yeni İngiltərə, Filadelfiya, Konqres

Şimali Amerikada ilk ingilis məskənlərinin salınması. 1607-ci ildə Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyalarının təməli qoyuldu. Köçüb gələnlərin sayı sürətlə artırdı. Bunun əsas səbəbi isə İngiltərədə torpaqsızlaşan kəndlilərin və dini təqiblərə məruz qalanların buraya kütləvi şəkildə axıb gəlmələri idi. Onlar tədricən ölkənin şimalına gedərək bir neçə koloniya yaratdılar. Bu koloniyaları «Yeni İngiltərə» adlandırdılar.

Koloniyaları İngiltərə kralı tərəfindən təyin edilmiş qubernatorlar idarə edirdi. Hər bir koloniyanın varlı kolonistlər tərəfindən seçilmiş

Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyalarından biri

Atlantik okeanı sahillərində
ingilis koloniyaları

qanunverici məclisi var idi. Köçüb gələnlər əvvəllər yerli əhali olan hindulara dinc münasibət bəsləyirdilər. Hindular qəbilə icmaları halında yaşayırdı, ovçuluq, qismən də əkinçiliklə məşğul olurdular. Yeni sakinlər onlardan qarğıdalı və tütün becərməyi öyrəndilər.

Belə zəngin bir ölkədə olmalarına baxmayaraq, hindular nə üçün hələ də icma halında yaşayırdılar?

Bir qədər sonra hinduların torpaqlarının qəsb edilməsinə başlandı. Yerli əhali ilə son dərəcə amansız rəftar edilirdi. Hindular sayca çox olmalarına baxmayaraq, pis silahlanma, odlu silahın olmaması və ən əsası birləşə bilməmələrinə görə məğlub olurdular.

Şimali Amerikada ilk koloniyaları salan insanları necə xarakterizə etmək olar?

Şimali Amerikada ingilislərin Virciniya, Merilend, Şimali və Cənubi Karolina, Corciya adlı koloniyaları yaradıldı. Hindulardan zor və hiylə yolu ilə əldə edilmiş torpaqlar hesabına Atlantik okeanı sahillərində 13 ingilis koloniyası təşkil edildi.

Hindularla son dərəcə amansız rəftar edilirdi

XVII əsrdə müharibələr nəticəsində hinduların bir qismi fiziki cəhətdən məhv edildi, soyqırımına məruz qaldı, digər qismi isə qərbə tərəf sıxışdırıldı. Bu tarixin avropalılar tərəfindən törədilən ən dəhşətli soyqırımlarından biri idi.

XVII əsrdə Amerikaya gələnlərin çoxu ingilislər

idi, lakin bəzi koloniyalarda hollandlar, isveçlər, almanlar da məskunlaşmışdılar. Cənubi Karolinada fransızlar, cənub məskənlərində Afrikadan gətirilmiş qullar, italyanlar, ispanlar və portuqaliyalılar da var idi.

XVII əsrin 30-cu illərində İngiltərə hökuməti kolonistlərə özbaşına yeni ərazilərə köçməyi, torpaqlar tutmağı qadağan etdi. 1763-cü ildən isə bu qadağa Alleqan dağlarının qərbindəki torpaqlara da aid edildi. Buna baxmayaraq, kolonistlər qərbə tərəf köçür, hinduları qırır yeni torpaqlar tutur, məskən salırdılar. Müstəmləkələrdə əhali artırdı. Boston şəhəri Şimali Amerikanın ən böyük limanına çevrilmişdi. Ticarət sürətlə inkişaf edirdi. Ölkədən balıq məmulatları, gəmi avadanlığı, ağac materialları, spirtli içkilər ixrac olunurdu. Orta koloniyalarda – Pensilvaniya, Fildelfiya və Nyu-Yorkda ticarət daha geniş yayılmışdı. Metal alətlər və parçalar müstəmləkələrə İngiltərədən gətirilirdi.

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin ortalarında Britaniya kralı və parlamenti Şimali Amerikada müstəmləkələrin əleyhinə bir neçə qanun qəbul etdi. Müstəmləkədə manufakturaların açılmasına, dəmir məmulatların hazırlanmasına, parça və xüsusilə yun parçalar istehsalına qadağa qoyuldu. Bundan başqa müstəmləkədə:

- 1) bütün koloniyalarda buraxılan kağız pullar ödənc vasitəsi kimi tanınmırdı;
- 2) kral ordusunu mənzil və ərzaqla təmin etmək tələbi qoyulurdu;
- 3) bütün çap məhsullarına vergi möhürü vurulur və rüsum alınır.

İngiltərə hökuməti nə üçün koloniyaların inkişaf edib təşkilatlanmasını istəmirdi?

Bu məhrumiyyətlərə cavab olaraq Şimali Amerikada İngiltərə hökumətinə qarşı «Azadlıq oğulları» adlı gizli təşkilat yarandı. 1765-ci ildə koloniyalar öz nümayəndəsinin Nyu-Yorkda qurultaya (konqresə) göndərdilər. Nümayəndələrin səyi ilə konqres qətnamə qəbul etdi. Qətnaməyə görə İngiltərə parlamenti koloniyaların razılığı olmadan onlara vergi qoya bilməzdi.

1773-cü ildə «Ost-Hind» şirkətinin çayla yüklənmiş bir neçə gəmisi Boston limanına gəldi. Çay gömrük haqqı ödənilməklə nisbətən ucuz qiymətə əhaliyə satılmalı idi, lakin əhali buna etirazını bil-

Boston çay qonaqlığı

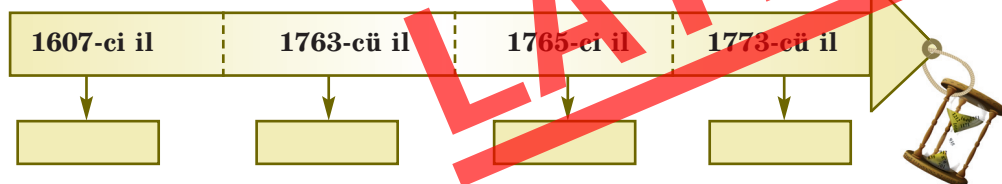
dirdi. «Azadlıq oğulları» hindu paltarı geyinərək gəmilərə hücum etdilər. Çay qutularını suya atdılar. Bu hadisə «Boston çay qonaqlığı» adı ilə tarixə düşdü. Etiraz aksiyasına cavab olaraq İngiltərə hökuməti Boston limanını bağlatdırdı. Şəhər əhalisinə dəniz ticarəti ilə məşğul olmaq qadağan edildi.

Tezliklə Şimali Amerikadakı bütün ingilis koloniyalarında üsyan baş verdi. Bir çox yerlərdə silahlı dəstələr yaradıldı. İngiltərə müstəmləkəçilərinə qarşı silahlı mübarizəyə başlandı.

1. Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyası nə zaman yaradılmışdır və onların əhalisi kimlərdən ibarət idi?
2. XVII əsrdə Şimali Amerikada əhalinin sürətlə artmasının səbəblərini izah edin.
3. İngiltərə parlamenti müstəmləkələr əleyhinə hansı tədbirləri gördü?
4. Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyalarının ilk vaxtlar yerli əhali ilə münasibətləri necə idi?
5. Koloniya, «Azadlıq oğulları» və konqres terminlərini izah edin.

XRONOLOGİYA

14.2. AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARININ YARANMASI

Yeni dövləti kimlər yaratdı? Bu dövlət hansı prinsiplərə istinad edirdi?

Konqres, «İstiqlaliyyət bəyannaməsi», konstitusiya

Şimali Amerikada İstiqlaliyyət müharibəsi. 1775-ci ildə Filadelfiyada bütün müstəmləkələrin nümayəndələrinin konqresi keçirildi. Konqres Virciniya plantatoru Corc Vaşinqtonu azadlıq ordusunun baş komandanı təyin etdi və İngiltərə ilə əlaqəni kəsməyi qərara aldı.

Konqres İstiqlaliyyəti elan edir

1776-cı il iyulun 4-də konqres «İstiqlaliyyət bəyannaməsi»ni qəbul etdi. «İstiqlaliyyət bəyannaməsi» müstəmləkələrin İngiltərədən ayrılması və tam müstəqilliyi haqqında bəyanat idi. Bəyannamədə İngiltərənin müstəmləkələrə zülm etməsinin insanın «azadlıq, yaşamaq və xoşbəxtliyə can atmaq» kimi ayrılmaz hüquqlarına zidd olması elan edilirdi.

«İstiqlaliyyət bəyannaməsi» indiyə qədər qəbul olunmuş bu tipli sənədlərdən nə ilə fərqlənirdi?

Müharibənin gedişi. Amerikanın azadlığı uğrunda mübarizəyə çoxlu könüllü qoşulmuşdu. Könüllülər içərisində avropalılardan başqa qaradərililər də vardı.

Bu dövrdə qaradərili insanlara tolerant münasibəti necə izah etmək olar?

Corc Vaşinqtonun ordusu 1777-ci ildə İngiltərə ordusuna qarşı gəldi. Bu qələbə müharibənin gedişində dönüş yaratdı. Konqres özünə müttəfiqlər axtarmağa başladı. Bu məqsədlə Benjamin Franklin Avropaya göndərildi. Benjamin Franklinin Fransa və İspaniya ilə apardığı danışıqların nəticəsində bu dövlətlər İngiltərəyə qarşı müharibəyə cəlb edildi.

İstiqlaliyyət müharibəsi

Sizcə, Fransa və İspaniyanın Benjamin Franklinin müttəfiqlik təklifi qəbul etməkdə hansı marağı ola bilərdi?

1781-ci ildə ingilis ordusu təslim oldu. Beləliklə, istiqlal müharibəsi qalib gəldi.

1783-cü ildə Fransada (Versalda) sülh müqaviləsi imzalandı. İngiltərə koloniyaların müstəqilliyini tanıdı. Alleqan dağlarından Mis-

sisipi çayına qədər olan ərazi yeni yaranmış dövlətin sərhəddərinə daxil edildi. Kanada İngiltərənin müstəmləkəsi olaraq qaldı.

Kanadanın müstəmləkə vəziyyəti İngiltərəyə hansı üstünlüklər gətirirdilər?

Konstitusiyanın qəbulu. 1787-ci ildə bütün ştatların nümayəndələrinin iştirak etdiyi məclis ölkənin Konstitusiyasını qəbul etdi. ABŞ-ın konstitusiyasına görə qanunverici hakimiyyət konqresə məxsus idi. Konqres ikipalatalı idi. Yuxarı palata senat adlanırdı və ona hər ştatdan iki senator seçilirdi. Aşağı palata nümayəndələr palatası adlanırdı. Aşağı palataya hər ştatdan nümayəndələr seçilirdi.

İcra hakimiyyətinə dörd ildən bir seçilən prezident rəhbərlik edirdi. Geniş səlahiyyətlərə malik olan prezidentin qanunlar üzərində **veto*** qoymaq hüququ vardı.

Ölkənin məhkəmə sisteminə ABŞ-ın Ali Məhkəməsi başçılıq edirdi. Onun üzvləri senatla razılaşdırılmaqla prezident tərəfindən ömürlük təyin olunurdu. Ali Məhkəmə Konstitusiyanın toxunulmazlığına, qəbul olunmuş qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna və qanunlara əməl olunmasına nəzarət edirdi.

ABŞ-ın dövlət quruluşu digər ölkələrdən nə ilə fərqlənirdi?

ABŞ Konstitusiyasının qəbulu

* **Veto** – qadağan etmə, ləğv etmə

Konqresə ilk seçkilər 1789-cu ildə keçirildi. Corc Vaşinqton həmin ildə ABŞ-ın ilk prezidenti seçildi.

Konstitusiyanın məhdud cəhətləri vardı: quldarlıq quruluşu saxlanırdı, insanın söz, mətbuat, vicdan azadlığı kimi başlıca hüquqları nəzərə alınmamışdı. Bu, demokraik qüvvələri narazı saldı. Konstitusiyaya düzəlişlər edildi. «Hüquqlar haqqında bill» adlanan bu düzəlişlər 1791-ci ildə qəbul olundu.

Beləliklə, vətəndaşlara söz, mətbuat, vicdan azadlığı və digər hüquqlar verildi. İnsanları ancaq məhkəmənin qərarı ilə həbs etmək olardı.

«Hüquqlar haqqında bill»in qəbul olunmasına səbəb nə idi?

İstiqlaliyyət uğrunda müharibənin əhəmiyyəti. ABŞ-ın istiqlaliyyət uğrundakı müharibəsi ümumdünya əhəmiyyətli bir hadisə oldu. Bu müharibə nəticəsində ABŞ bəşəriyyətə o zaman üçün demokratiya nümunəsi verdi. Hakimiyyətin mənbəyinin xalq olduğunu işdə, əməldə sübut etdi. İlk dəfə hakimiyyətin bölünməsinə tətbiq etdi.

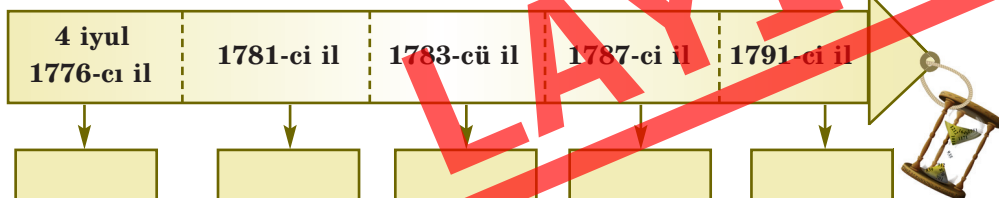

1. Nə üçün 4 iyul ABŞ-ın istiqlaliyyət günüdür? 2. «İstiqlaliyyət bəyannaməsi»nə aid cədvəli dəftərinizə çəkib doldurun:

Müsbət tərəfləri	Mənfi tərəfləri

3. ABŞ-ın federativ dövlət olmasının zəruriliyini sübut edin.
4. Hakimiyyətin bölünməsi ilə demokratiya arasında mühüm, vacib olan bir bağlılıq var? 5. «İstiqlaliyyət uğrunda müharibənin əhəmiyyəti» adlı esse yazın.

XRONOLOGİYA

15. «DAXMALARA SÜLH – SARAYLARA MÜHARİBƏ»

XVIII əsrin ikinci yarısında Fransada feodal-mütləqiyyət rejimi hakim idi. Ölkənin təsərrüfatı orta əsr feodal qaydaları ilə idarə olunurdu. Böyük Britaniya adalarında və Amerikada baş verən demokratik hərəkətin sədası Fransaya da çatdı və buradakı həyatı kökündən sarsıtdı. Fransada böyük inqilab baş verdi. Xalq ayağa qalxıb «Azadlıq, qardaşlıq, bərabərlik» şüarı altında mütləqiyyətə son qoydu.

Fransada bu hərəkət necə başladı? Onun fəalları kimlər oldu? Hərəkətin əhəmiyyəti nədən ibarət idi?

15.1. FRANSA İNQILABININ MÜJDƏÇİLƏRİ

Monteskyö, Volter, Russo, Melye, Didro, konstitusiyalı monarxiya, ensiklopediya

XVIII əsrin əvvəllərindən ölkənin qabaqcıl ziyalıları feodal quruluşunu tənqid edir, mütləq monarxiyaya qarşı çıxırdılar. Bu ictimai fikir cərəyanı maarifçilik adlandırıldı. Onun nümayəndələri isə tarixə *XVIII əsr Fransa maarifçiləri* adı ilə daxil oldular.

İngiltərə və Amerika burjua inqilablarının nəticələrindən bəhrələnən Fransa maarifçiləri yeni ideyalar irəli sürürdülər. Bu maarifçilərin görkəmli nümayəndələri Monteskyö, Volter, Russo, Melye və Didro idi.

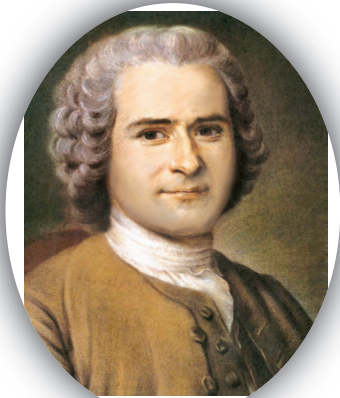
Monteskyönün ideyaları Avropada və Amerikada geniş yayılmışdı. O, mütləq monarxiyanın özbaşınalığını, ədalətsizliyi, işğalçılıq müharibələrini pisləyirdi. Monteskyö konstitusiyalı məhdud monarxiyanı ən yaxşı dövlət quruluşu hesab edirdi. O, xüsusi mülkiyyətin

Monteskyö

Volter

Jan Jak Russo

Jan Melye

toxunulmazlığını və şəxsi azadlığı yüksək qiymətləndirirdi. O, orta burjuaziyanın və qabaqcıl fikirli zadəganların əhvali-ruhiyyəsinin ifadəçisi idi.

Bu ziyalılardan yaradıcılığı ictimai fikrə necə təsir göstərirdi?

Volter dini fanatizmi, zadəganların və ruhanilərin imtiyazlarını tənqid edir, mütləq monarxiyanı məhdudlaşdırmağa, kilsənin nüfuzunu zəiflətməyə çağırırdı. O, inqilab tərəfdarı deyildi. Volter düşünürdü ki, mövcud köhnəlmiş qaydaları «maariflənmiş monarx» özü dəyişdirməlidir. O, hamının qanun qarşısında bərabər olmasını, hər cür imtiyazların ləğv edilməsini tələb edirdi.

Monteskyö və Volter nə üçün inqilab tərəfdarı deyildilər?

Nə Monteskyö, nə də Volter inqilab tərəfdarı olmasalar da, onların yaydığı ideyalar özləri də bilmədən inqilabi əhvali-ruhiyyənin güclənməsinə kömək edirdi.

Jan Jak Russo sənətkar ailəsində doğulmuşdu. O, belə hesab edirdi ki, ölkənin necə idarə olunması üsulunu xalq özü təyin etməlidir. Kəndlilərin və sənətkarların mənafeyinin, əhvali-ruhiyyəsinin tərənnümçüsü olan Russo xırda mülkiyyəti qanuni və ədalətli hesab edir, iri mülkiyyətin ləğvinə çalışırdı. Onun ideyaları xırda və inqilabçı burjuaziyanın maraqlarını müdafiə edirdi.

Jan Jak Russonun Monteskyö və Volterdən fərqi nədə idi?

Jan Melye yoxsul kənd keşişinin oğlu idi. Kəndlilərin ağır həyat şəraitinə ya-

xından bələd olan, yoxsullara böyük hörmət bəsləyən Melye onların inqilabi arzularının ifadəçisi kimi çıxış edirdi. O, mülkiyyət və imtiyazların ləğv edilməsinin tərəfdarı idi.

Jan Melyenin baxışları Russonun ideyalarından nə ilə fərqlənirdi?

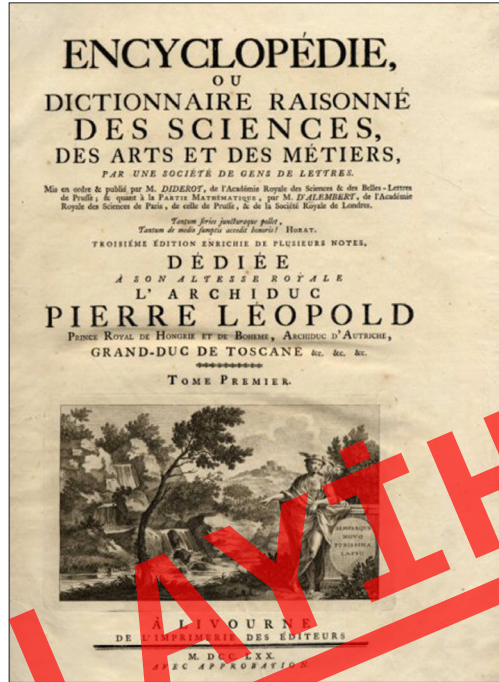
Deni Didro yazıçı və filosof idi. Onun rəhbərliyi ilə 1751-ci ildə maarifçilər tərəfindən «Elm, incəsənət və sənətlər ensiklopediyası» nəşr edildi. Volter, Russo və başqa məşhur yazıçılar ensiklopediyanın müəllifləri idilər. Onların məqsədi yaşadıkları dövrün elmi biliklərini və qabaqcıl ideyalarını izah etmək və sistemə salmaq idi. Feodal qaydalarını tənqid edən və bu qaydaların ləğvinə çağıran ideyalar o dövrün ən qabaqcıl ideyaları sayılırdı.

O dövrdə nə üçün bu ideyalar qabaqcıl hesab olunurdu?

Belə bir ensiklopediyanın nəşri hökuməti bərk təşvişə saldı. Hakimiyyət ilk cildləri yandırsa da, nəşri dayandıra bilmədi. Ensiklopediya fransız maarifçilərinin qabaqcıl elmi və ictimai-siyasi biliklərini yaymaq işini davam etdirdi. Bu dəyərli kitab ictimai-siyasi fikrin çox böyük tribunasına və auditoriyasına çevrildi. Ensiklopediya müəllifləri kilsəni tənqid edir, qeyri-məhdud kral hakimiyyətini, kəndlilərin feodal mülkəliyyətlərini və s. qaydaları

Deni Didro

«Elm, incəsənət və sənətlər ensiklopediyası»nın titul səhifəsi

pisləyirdilər. Onlar elan edirdilər ki, Fransa cəmiyyəti silklərə bölünən insanlardan yox, bərabərhüquqlu vətəndaşlardan ibarət olmalıdır.

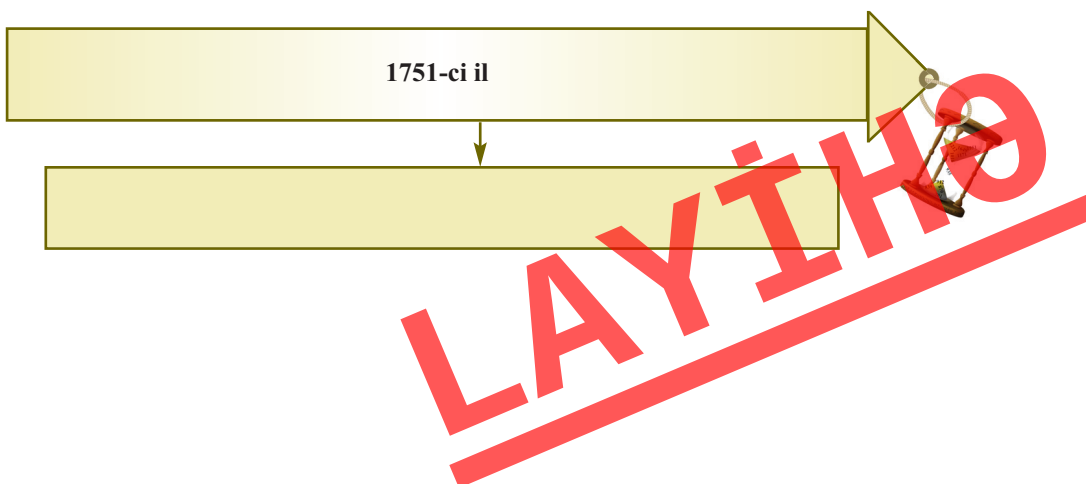
Beləliklə, Fransa maarifçilərinin qabaqcıl ideyaları inqilabın baş verməsi üçün ilkin ideoloji şərt olub, onun ideya cəhətdən hazırlanmasında və gedişində mühüm rol oynadı.

1. Fransada mütləq monarxiyanı, feodal qaydalarını dəyişdirmək istəyən qabaqcıl ziyalıları niyə maarifçilər adlandırırdılar?
2. Fransa maarifçilərinin çoxu inqilab tərəfdarı olmadığı halda onların ideyaları insanları burjua inqilabına necə hazırlaya bilirdi?
3. Nə üçün Fransa maarifçilərinin inqilaba münasibətində yekdillik yox idi?
4. «Maarifçilər Fransa inqilabının ideoloqlarıdır» mövzusunda kiçik esse yazın.
5. **Cədvəli** dəftərinizə çəkib işləyin:

Baxışları	Monteskyö	Volter	Russo	Melye
Monarxiya haqqında				
Kilsə haqqında				

XRONOLOGİYA

15.2. JİRONDİSTLƏR VƏ YAKOBİNÇİLƏR

Baş Ştatlar, Bastiliya qalası, «İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi», Marselyeza, Yakobin diktaturası

Fransa inqilab ərəfəsində. XVIII əsrin sonlarında Fransa müstəmləkələr uğrunda İngiltərə ilə apardığı müharibələrdə məğlubiyyətə uğramış, yeddiillik müharibədə (1756–1763) Kanada və Benqaliyanı əldən vermişdi.

Hakimiyyətə gələn XVI Lüdovik (1774–1792) iradəsiz şəxs olduğundan dövlət işlərini həyat yoldaşı Mariya Antuanetta idarə edirdi.

Fransada feodal-mütləqiyyət rejimi hakim idi. Ölkənin təsərrüfatı orta əsr feodal qaydaları ilə idarə olunurdu. Kəndlilər töycü, can vergisi, dövlət vergisi ödəyir, biyara gedirdilər. Kəndlərdə **yaddarlıq** sistemi hökm sürürdü. Torpaqsız kəndlilər sahibkar torpaqlarında günəmuza işləyirdilər. Kəndlərdə fermer təsərrüfatları da yaranırdı. Kəndlilərin yuxarı təbəqəsi getdikcə varlanır, burjuaziya təbəqəsi meydana gəlirdi.

XVIII əsrdə sənaye və ticarət canlanmışdı. Şəhərlərdə manufakturalar istehsalın əsasını təşkil edirdi. Paris, Marsel, Lion sənaye mərkəzlərinə çevrilmişdi. Ticarət əlaqələri, xüsusən xarici ticarət genişlənməmişdi. Amma ölkə daxilindəki feodal qaydaları və gömrük maneələri daxili ticarətin, sənayenin inkişafına mane olurdu. Ölkənin inkişafına əngəl törədən amillərdən biri də əhəlinin silklərə bölünməsi idi.

Fransada əhali nəçə silkə bölünmüşdü?

Ruhanilər və zadəganlar vergilərdən azad olunmuşdular. Ali vəzifələri yalnız zadəganlar tuta bilirdilər. Dövlətin bütün vergilərini əhəlinin əksəriyyətini təşkil edən burjuaziya, xırda tacirlər, sənətkarlar, fəhlələr, kəndlilər ödəyirdi. Onların siyasi hüquqları yox idi.

Feodal-mütləqiyyət sisteminə qarşı çıxan fransız burjuaziyası — tacirlər, manufaktura sahibləri, bankirlər artıq mübarizəyə hazır idilər. Kəndlilər, sənətkarlar və fəhlələr bu mübarizədə burjuaziyanın tərəfində idilər. Rejimdən narazı qalan zadəgan və ruhanilərin bir qismi də islahatlar keçirilməsini istəyirdi.

Üçüncü silkin nümayəndələri (vergi ödəyən əhali-tacirlər, sənətkarlar, kəndlilər, sonradan burjuaziya və fəhlələr — red.) silk üstünlüklərin ləğv edilməsinə, monarxiya quruluşunun yumşaldılmasına çalışırdılar.

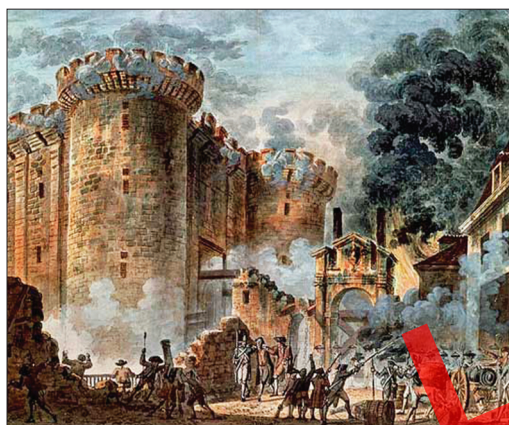
İnqilabın başlanması. 1789-cu ilin əvvəlində ölkədə iqtisadi böhran inqilabi şəraiti daha da kəskinləşdirdi. Kral vəziyyətdən çıxmaq üçün çoxdan çağırılmayan Baş Ştatları çağırmaq qərarına gəldi.

Baş Ştatlar nədir və ilk dəfə nə vaxt çağırılıb?

Mayın 5-də Versal saraylarının birində Baş Ştatlar çağırıldı. Kral yeni vergilərin təsdiq edilməsini Baş Ştatlardan tələb etdi. Üçüncü silkin nümayəndələri kral və digər iki silk nümayəndələrinin təklif etdiyi qaydaları qəbul etmədilər. Onlar Baş Ştatlardan çıxıb, vəzifəsi ölkənin yeni Konstitusiyasını təsis etməkdən ibarət olan Milli Məclis elan etdilər. Kral parlamenti zor gücünə buraxmaq üçün qoşunları Paris və Versala gətirməyə başladı.

Kral inqilabın qarşısını silah gücünə ala bilərdimi? Əsaslandırın.

Buna cavab olaraq Parisdə xalq kütlələri Milli qvardiya yaradılar. İyulun 14-də xalq Parisin mərkəzində yerləşən, mütləqiyyətin dayağı olan Bastiliya qalası üzərinə hücum etdi. Bastiliyanın tutulması Fransa inqilabının başlanğıcı oldu. 14 iyul günü bu gün də fransız xalqının milli bayramı kimi qeyd edilir. Bastiliyanın alınmasından dərhal sonra Fransada iri torpaq sahiblərinə qarşı kəndlilərin üsyanı başladı. Üsyançıları dəstəkləyən

Bastiliya qalasının alınması

Milli Məclis feodal imtiyazlarının və kilsə vergisinin ləğv olunması barədə dekret verdi və «İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi»ni qəbul etdi. Bəyannamə ABŞ-ın «İstiqlaliyyət Bəyannaməsi» əsasında tərtib edilmişdi. Birinci maddədə göstərilirdi ki, «insanlar azad və hüquqca bərabər doğulurlar». Hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalq hesab edilir, vətəndaşlara söz, vic-

dan, mətbuat azadlığı və hər hansı bir zülmə qarşı müqavimət hüququ verilirdi. Bəyənname silki imtiyazları və mütləqiyyəti rədd edirdi. Mülkiyyət toxunulmaz və müqəddəs elan edilirdi.

Kral hələ hakimiyyətdədir. 1791-ci ilin sentyabrında ölkənin ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Fransa konstitusiyalı monarxiya elan edildi. Kral dövlət başçısı olmaqla, icraedici hakimiyyətin başçısı olurdu. Onun tərəfindən təyin edilən nazirlər ancaq kral qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar. Seçki hüququ yalnız vergi verən adamlara verilirdi. Əhali tərəfindən seçilən andlılar məhkəməsi yaradıldı. Daxili gömrükxanalar və sexlər bağlandı. Ölkə departamentlərə bölündü.

Konstitusiyaya əsasən Qanunverici Məclisə seçkilər keçirildi. İri burjuaziya və böyük torpaq sahibi olan zadəganlar Məclisdə üstünlük təşkil etdilər. *Jironda* departamentindən olan nümayəndələr Məclisdə daha çox nüfuz qazandıqları üçün onları *jirondistlər* adlandırırdılar.

Kral hakimiyyətdən salındı. 1792-ci ilin fevralında Avstriya və Prussiya Fransaya qarşı **koalisiya*** yaratdı. Fransaya hərbi müdaxilə başladı. Məclis «Vətən təhlükədədir» çağırışı ilə xalqa müraciət etdi. Çağırışa cavab olaraq, şəhərlərdə minlərlə könüllü vətənpərvər mahnılar oxuya-oxuya küçələrə çıxdılar. *Marsel* şəhərində olan hərbi hissənin oxuduğu mahnı xüsusi şöhrət qazanmışdı. Sonralar bu mahnı «*Marselyeza*» adı ilə Fransanın milli himni oldu.

Parisdə toplaşmış könüllü dəstələr kralın devrilməsini tələb edirdilər.

1792-ci il avqustun 10-da onlar kral sarayına hücum edib, sarayı

Fransa XVIII əsrdə

* **Koalisiya** – ittifaq, birləşmə

Robespier

Danton

Marat

aldılar. Qanunverici Məclis kralı hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq həbs etdi. Əmlak (mülkiyyət) *senzi** ləğv edildi. Milli Məclisə – Konventə seçkilər təyin edildi.

Kral hakimiyyəti ləğv olundu.

1792-ci il sentyabrın 20-də Parisdə işə başlayan Milli Konvent kral hakimiyyətinin ləğv edilməsi haqqında qərar verdi. Fransada monarxiya devrildi və Fransa respublika elan olundu. Bütün seçkili vəzifələrə seçkilər keçirildi. Milli Konventdə *jirondistlər* yenə də üstün mövqeyə malik idilər. Onlar respublikaya müvəqqəti hal kimi baxır, kral hakimiyyətinin bərpasını istəyirdilər. Jirondistlərdən fərqli olaraq, *yakobinçilər* kralın məhkəməyə verilməsini və tərəfdarlarının cəzalandırılmasını tələb edərək daha demokratik mövqe tuturdu. Robespier, Danton və Marat bu qrupun fəalları idilər.

Yakobinçilər kralın Konventin mühakiməsinə verilməsinə nail oldular. Konvent kralı mühakimə edib, 1793-cü ilin yanvarında edam etdirdi.

Yakobin diktaturası. Konventdə yakobinçilərlə jirondistlər arasında gedən kəskin mübarizə yakobinçilərin qələbəsi ilə nəticələndi.

Yakobinçilərlə jirondistləri nə fərqləndirirdi? Necə oldu ki, sayca üstünlük təşkil edən jirondistlər yakobinçilərə uduzdular?

* **Əmlak senzi** – seçki hüququ almaq üçün müəyyən olunmuş əmlakın miqdarı

Yakobinçilərin dövründə (1793–1794) Konvent yeni Konstitusiya qəbul etdi.

Yakobin hökuməti feodal vergi və mükəlləfiyyətlərinin tamamilə və əvəzsiz ləğv edilməsi haqqında dekret verdi. Kəndlilər torpaq mülkiyyətçisi oldular. Tutulan kəndli torpaqları sahiblərinə qaytarıldı.

Konvent hərbi tribunal yaratdı. Əks-inqilabçılara qarşı sərt qanunlar qəbul olundu. Edam cəzaları, xüsusilə vətənə xəyanət edən zabitlərin edamı ***gilyotin**** maşını ilə icra edilirdi.

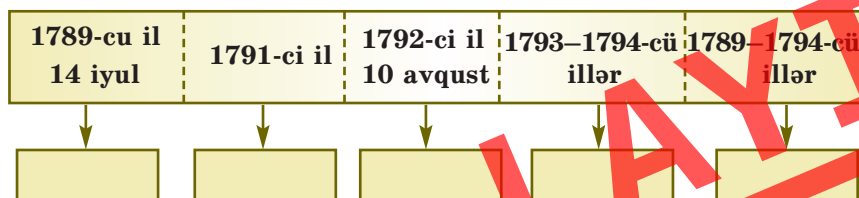
Yakobinçilərin diktatura yaratmasını hansı faktlar sübut edir?

Fransa burjua inqilabının əhəmiyyəti. 1789–1794-cü illər Fransa burjua inqilabı əvvəlki inqilablardan fərqli olaraq, feodal-mütləqiyyət sistemini tam aradan götürən yeganə burjua inqilabı idi. İnqilabın qələbəsi Fransada kapitalizmin inkişafının sürətlənməsinə səbəb oldu və ümumdünya tarixinin sonrakı gedişinin dəyişməsinə ciddi təsir göstərdi.

1. Böyük Fransa burjua inqilabının əsas vəzifələri hansılar idi?
2. Milli Məclis hansı qərarları verdi?
3. «İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi»nin əsas cəhətlərini sadalayın.
4. Konstitusiya nədir və inqilab gedişində Fransanın hansı konstitusiyaları qəbul edildi?
5. Milli Konventin qəbul etdiyi ən mühüm qərarlar hansılardır?
6. Jirondistlərlə yakobinçiləri müqayisə edin.
7. Böyük Fransa burjua inqilabının ən mühüm əhəmiyyətini göstərin.
8. Fransa inqilabını mərhələlərə bölün və cədvəl tərtib edin. Cədvəldə hər mərhələyə aid nəticələri göstərin.

XRONOLOGİYA

* ***Gilyotin*** – başı bədənədən ayıran edam maşını. Fransızlar onu «*milli ülgüc*» adlandırırlar

15.3. TERMİDORÇULAR VƏ NAPOLEON BONAPART

Termidor, Konvent, direktoriya, konsulluq, Napoleon Bonapart

Şomet

Eber

9 termidor* (iyulun 27-si) çevrilişi.

Yakobin diktaturasının əsasını daxili çəkişmələr zəiflədirdi. Dantonun rəhbərliyi altında müxalifətçi qrup formalaşmışdı. Onlar terror siyasətindən əl çəkməyi və inqilabi demokratik diktaturanı ləğv etməyi irəli sürürdülər. Şomet və Eberin başçılığı ilə «İfrat» sol müxalifətçi qrup da Robespyerin rəhbərlik etdiyi icraedici orqanın — İctimai Qurtuluş Komitəsinin siyasətinə qarşı çıxırdı. Bu qrup daha sərt tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışırdı.

Hər iki qrupun rəhbərləri inqilabi hökumətə qarşı çıxdıqları üçün edam edildilər. Bu hadisə yakobinçilərin mövqeyini daha da zəiflətdi.

Yakobin bloku dağıldı. Konventin kənd təsərrüfatı fəhlələrinin çöl işlərinə göndərilməsi, varlı kənd burjuaziyasının məhsulunun müsadirə edilməsi haqqında imzaladığı dekretlər vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Robespyer hökumətinə qarşı əks-inqilabi blok yarandı.

1794-cü il iyulun 27-də — 9 termidorda sui-qəsdçilər Robespyer başda olmaqla yakobin hökumətinin əsas simalarının həbs edilməsi haqqında qərar qəbul edilməsinə nail oldular. Növbəti gün

* **Termidor** — fransızca isti, qızmar. Fransada 1793-cü ilin oktyabrından 1806-cı ilin yanvarınadək istifadə olunan təqvimdə 11-ci ayın adıdır

onlar edam edildilər. Yakobin inqilabi-demokratik diktaturası devrildi.

Termidor çevrilişi nə üçün baş verdi?

Çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gələn termidorçular respublika quruluşunu saxladılar. Hakimiyyət yenidən iri burjuaziyanın əlinə keçdi. Jirondist deputatlar Konventin tərkibinə qaytarıldı. Yakobin klubu bağlandı, üzvləri isə həbs olunaraq edam edildi. Milli qvardiya yakobin tərəfdarlarından təmizləndi. Monarxiya tərəfdarlarına qarşı qoyulan qadagılar zəifləndi. Sabit qiymətlərin ləğvi bahalıqın artmasına səbəb oldu. Ərzaq çatışmazlığı aclığa gətirib çıxardı.

Xalq kütlələri üsyan etdi. Üsyançılar çörək, həbs edilmiş demokratların azad edilməsini, Konstitusiyanın bərpa edilməsini tələb etdilər. Üsyanlar amansızcasına yatırıldı.

Jirondistlər nə üçün konstitusiyanın bərpa edilməsində maraqlı deyildilər?

Direktoriya. 1795-ci ilin payızında Konvent yeni Konstitusiyaya qəbul etdi. Konstitusiyada Fransada respublika quruluşu saxlanıldı, seçicilər üçün əmlak, yaş senzi qoyuldu. Ümumi seçki hüququ ləğv edildi.

Yeni Konstitusiya qanunverici hakimiyyəti iki palatadan ibarət Qanunverici Korpusa verdi. İcraedici hakimiyyət beş direktordan ibarət olan Direktoriyaya keçdi.

Zadəgan Barras Direktoriyada əsas rol oynayır. Direktoriyanın apardığı daxili iqtisadi siyasət də ölkədə bahalıq, ərzaq çatışmazlığının qarşısını ala bilmədi.

Barras

Baböf

Napoleon

Napoleon İtaliya səfərində

bi uğurları iri burjuaziyanın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

1796–1797-ci illərdə gənc general Napoleon Bonapartın başçılığı ilə İtaliyaya yürüş edildi. Lodi döyüşündə İtaliyadakı Avstriya qoşunları darmadağın edildi. Avstriya ilə bağlanan sülh müqaviləsinə əsasən Belçika Fransanın tabeliyinə keçdi. Napoleon Bonapartın hərbi istedadı nəticəsində İtaliya təbə edildi.

1798-ci ildə N.Bonapart Misirə yürüş etdi. Direktoriya Osmanlı dövlətinə məxsus olan Misiri öz müstəmləkəsinə çevirmək niyyətində idi. Napoleon Misirin əsas şəhərləri olan İsgəndəriyyə və Qahirəni tutdu. Misir əhalisi işğalçılara təbə olmaq istəmir, ciddi müqavimət göstərirdi.

1798-ci il Piramidalar yaxınlığında döyüş

Əhalinin yoxsul təbəqələrinin narazılığı daha da artdı. Bu narazılıq 1795–1796-cı illərdə Parisdə Baböf başda olmaqla, «Bərabərlik uğrunda hərəkət»in yaranmasına səbəb oldu. Cəmiyyətin əsas məqsədi Direktoriyanı devirib yoxsullar diktaturasını qurmaq idi.

Direktoriya Baböf və silahdaşlarını edam etdirdi. Fransa Respublikasının hərbi

1799-cu ildə Napoleon Bonapart Suriyaya yürüşə yollandı, lakin onun Suriya yürüşü uğursuz oldu. Öyrəşmədikləri isti iqlim, yerli əhalinin müqaviməti, taun xəstəliyinin yayılması fransızları geri, Misirə qayıtmağa vadar etdi. Ordu Misirə gəldikdən sonra Napoleon baş komandan vəzifəsini başqasına təhvil verib özü Fransaya döndü.

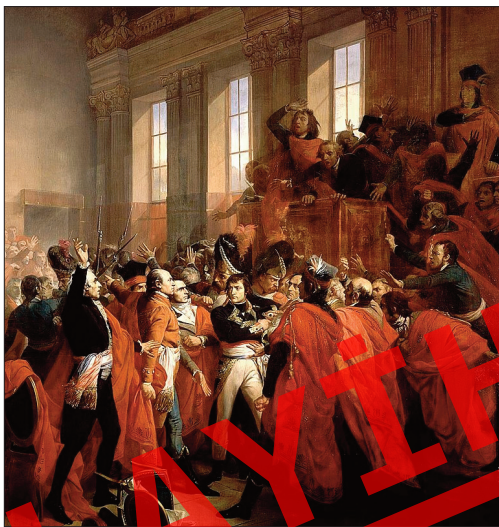
İri burjuaziyanın diktaturası. Konsulluq. Direktoriyanın hakimiyyəti dövründə Fransanın daxili vəziyyəti qeyri-sabit idi. Ölkədə iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq mümkün deyildi. Xalq kütlələrinin güzəranı getdikcə pisləşirdi. İşğalçı müharibələr ölkəyə baha başa gəlirdi.

İri burjuaziya Direktoriya hökumətini ölkədə qayda-qanun yarada bilməməkdə günahlandırırdı. Xüsusən demokratik qrupların güclənməsi iri burjuaziyanı qorxudurdu. İri burjuaziya demokratik qüvvələrdən qorunmaq üçün daha möhkəm hökumət yaratmağa çalışırdı. Çevriliş tərəfdarları üçün Napoleon Bonapart ən layiqli namizəd idi. Müdaxiləçilərin ölkədən qovulmasındakı xidmətləri, İtaliya, Misir səfərləri onun şöhrətini artırmışdı. Sui-qəsdçilər Napoleonu Paris qarnizonunun komandanı təyin etdirməyə nail oldular.

18 brümer* çevrilişi. 1799-cu il noyabrın 9-da Napoleon Bonapart qoşunu ilə Qanunverici Korpusa daxil oldu və onun təzyiqi altında hakimiyyətin üç konsula verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Direktoriya buraxıldı. Ölkədə iri burjuaziyanın hərbi diktaturası quruldu. Hakimiyyət üç konsulun əlinə keçdi. Əslində, hakimiyyət Napoleon Bonapartın əlində idi.

İlk dəfə hansı ölkədə konsulluq təsisatı olub? Araşdırın.

1799-cu il ümumxalq səverməsi yolu ilə Fransanın yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyaya görə Fransa yenə də respublika quruluşuna malik olurdu. Ancaq hakimiyyət on il müddətinə seçilən üç konsula tapşırılırdı. Birinci konsul kimi Napoleon Bonaparta böyük səlahiyyətlər verilmişdi. O, qanunvericilik təşəbbüsü edə bilərdi. İkinci və üçüncü

General Bonapartın 18 Brümer çevrilişi

* **Brümer** — fransızca duman deməkdir. Həmin dövrdə istifadə edilən təqvimdə 2-ci ayın adıdır

konsullar isə məşvərətçi səsə malik idilər.

«Məşvərətçi səs» ifadəsini necə başa düşürsünüz?

Napoleon Bonapart, həmçinin silahlı qüvvələrin ali baş komandanı idi. O, 1801-ci ildə Roma papası VII Piyə saziş bağladı. Saziş xristian dininin katolik məzhəbini fransızların əksəriyyətinin məzhəbi hesab edirdi. Beləliklə, katolik kilsəsi Napoleonun idarə üsulunu möhkəmləndirən vasitəçiyə çevrildi.

Nəyə görə katolik kilsəsi Napoleon idarə üsulunun möhkəmləsi üçün vasitə hesab olunur?

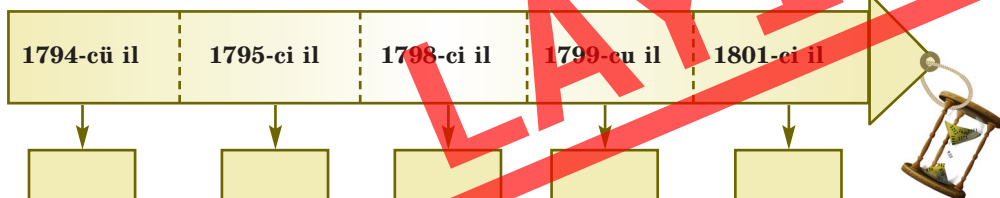
Ölkədə əvvəllər qəbul edilmiş əksər azadlıqlar, o cümlədən mətbuat azadlığı ləğv edildi. Fransada yeni monarxiya quruluşu hazırlanırdı. Bu monarxiya iri burjuaziyanın hakimiyyətini həyata keçirən monarxiya olmalı idi. Napoleon Bonapart özünü ömürlük konsul elan etməklə, monarxiya sisteminə doğru geriyyət addım atmışdı.

Napoleon Bonapart nəinki öz ölkəsinin tarixində, həmçinin Avropa tarixində dərin iz qoymuş görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi olmuşdur.

1. Yakobinçilərin inqilabi-demokratik diktaturasının devrilməsinin səbəblərini aydınlaşdırın.
2. Direktoriyanın əsas mahiyyətini izah edin.
3. Napoleon Bonapartın papa ilə saziş imzalamaqda məqsədi nə idi?
4. Napoleon Bonapartın daha çox hansı şəxsi keyfiyyətlərini dəyərləndirirsiniz?
5. 18 brümer çevrilişindən sonra Fransada yaradılmış hakimiyyət forması qədim tarixdə hansı ölkədə olan hakimiyyət formasına bənzəyir?

XRONOLOGİYA

16. RUSİYA YENİ DÖVRÜN ASTANASINDA

XVII əsrin əvvəllərində Rusiyada natural təsərrüfat hələ də öz hökmranlığını qoruyub saxlamışdı. Hər bir mülkədar təsərrüfatı ağa və kəndli təsərrüfatına bölünmüşdü. Kəndlilər ağanın torpağına təhkim olunmuşdular, feodaldan şəxsən asılı idilər, onun yanından çıxıb gedə bilməzdilər. Kənd təsərrüfatı basit əkinçilik texnikasına əsaslanırdı, onun təkmilləşdirilməsi prosesi çox ləng gedirdi. XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyada canlanma hiss olundu. Mütləqiyyət rejimi yarandı.

16.1. RUSİYANIN İLK İMPERATORU

I Pyotrun hakimiyyətə gəlməsi ilə Rusiyada həyat necə dəyişdi?

Prikaz sistemi, Baxçasaray sülhü, Nercinsk müqaviləsi, I Pyotr, Niştadt sülhü

Siyasi vəziyyət. XVII əsr Rusiyasının sosial-iqtisadi həyatında baş verən irəliləyişlər siyasi quruluşdakı dəyişikliklərlə yanaşı gedirdi. Kilsə dövlətə tabe etdirilmişdi. Çarın təkbəşinə hakimiyyəti Rusiyada **mütləqiyyət rejiminin*** yarandığını göstərirdi. Bu dövrdə Rusiyanın hökmdar taxtına Aleksey Romanov (1645–1676) çıxdı.

Mütləqiyyət rejimi nə deməkdir?

Aleksey Romanovun yaxından iştirakı ilə tərtib edilən 1649-cu il Məclis Qanunnaməsi çarın mütləq hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Kəndlilərin təhkimçilik asılılığının rəsmiləşdirilməsini başa çatdırdı. Zadəganların malikanələrinə mülk hüququ verilməsini təsdiq etdi. Ölkədə yeni idarəetmə orqanı — prikaz sistemi XVII əsrin ikinci yarısında ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdı. Prikazların sayı çoxalır, səlahiyyətləri genişlənirdi. Onlar saray, maliyyə, hərbi, məhkəmə, vilayət və digər sahələrə bölünürdü. Lakin onlar arasında münasibətlər tam aydınlaşdırılmadığı üçün dövlətin idarə edilməsinə mançilik törədir və prikaz adamlarının özbaşınalığına şərait yaradırdı.

* **Mütləqiyyət rejimi** — hakimiyyətin bir nəfərin (hökmdarın) əlində cəmləşdiyi idarəçilik üsulu.

XVII əsrin ortalarında Rusiyada mütləqiyyətin yarandığını nə ilə izah edə bilərsiniz?

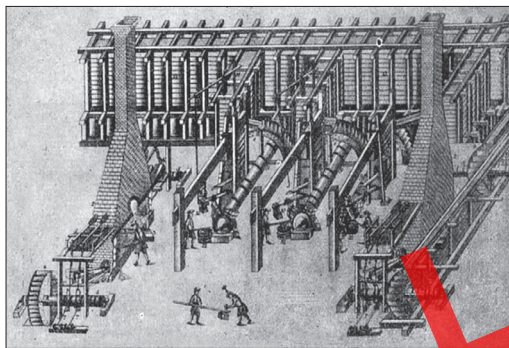
Həmin dövrdə Rusiya inzibati cəhətdən qəzalara bölünmüşdü. Çar qəzaları idarə etmək üçün boyar və zadəganlar sırasından voyevodalar təyin edirdi. O, idarə etdiyi ərazidə qoşuna və məhkəməyə başçılıq edir, vergilərin toplanmasına nəzarəti həyata keçirirdi.

Ordunun təşkilində dəyişiklik edilmişdi. Zadəgan süvari qoşunları ilə yanaşı, nizamlı əsgər alayları (piyadalar), reytar alayları (süvarilər) və draqun alayları (qarışıq qulluq) yaradılmışdı. Xəzər dənizində donanma təşkilinə başlanılmışdı.

Ümumrusiya bazarının yaranmağa başlanması. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanın təsərrüfat həyatında yeni əlamətlər görünməyə başladı. Bu, hər şeydən əvvəl, əmtəə istehsalının — bazarda satmaq üçün məhsul istehsalının inkişafında özünü göstərirdi. Şübhəsiz ki, bu, natural təsərrüfatın dağılmasına səbəb olurdu. Kənd təsərrüfatı məhsulları ilə alver mülkədarlara əlavə mənfəət verirdi. Buna görə də yaşayış üçün zəruri olan taxıl əmtəə xarakteri almağa başlamışdı. Lakin təhkimçilik asılılığı kəndlilərin bazarla əlaqəsinə ciddi mane olurdu.

Əmtəə istehsalı deyəndə nə nəzərdə tutulur? Rusiyada əmtəə istehsalının inkişafını ləngidən amillər hansılar idi?

XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyada pərakəndə şəkildə olsa da, manufakturalar yaranmaqda davam edirdi. Çuqun və dəmir istehsal edən, mis əridən manufakturalar tikilmişdi. Uralda manufakturalar inşa edilmişdi. Odlu və soyuq silahlar istehsal etmək üçün xüsusi manufaktura — Moskva Silah palatası yaradılmışdı.

XVIII əsrdə Rusiyada metallurgiya zavodu

Bəhs olunan dövrdə şüşə manufakturalarının əsası qoyulmuşdu. Nijni Novqorodda və Voloqdada kətan manufakturasının, ölkənin şimalında və Volqaboyunda duzxanaların əsası qoyulurdu. Sənaye malları təkcə şəhərlərdə deyil, kənd yerlərdə də istehsal edilirdi. Manufaktura istehsalının və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi.

məsi şəhərlərin inkişafına təkan verdi. Şəhərlər tədricən ölkənin sənaye-ticarət mərkəzlərinə çevrilirdilər. Moskva, Novqorod, Yaroslavl, Kazan, Nijni Novqorod şəhərləri xüsusi olaraq fərqlənirdilər.

XVII əsrin sonlarında Rusiyada 80-ə qədər manufaktura fəaliyyət göstərirdi. Ölkədə daxili ticarət genişlənməmişdi. Tacirlər ölkədə istehsal olunan çoxlu mal alır, onları başqa bölgələrdə böyük mənfəətlə satırdılar. Çoxsaylı yerli ticarət məntəqələri — «bazarlar»la yanaşı, Ümumrusiya bazarının formalaşmasını təmin edən **yarmarkalar** meydana gəlirdi. Ən böyük yarmarkalar Moskva, Arxangelsk və Nijni Novqorodda fəaliyyət göstərirdi.

Pavlov yaylıq manufakturasının istehsalı

Ümumrusiya bazarının yaranmasını hansı amillər şərtləndirirdi?

Daxili ticarətlə yanaşı, xarici ticarət də inkişaf edirdi. Rusiya Qərbdə İngiltərə, Hollandiya, İsveç, Reç-Pospolita, Şərqdə isə Azərbaycan, Çin, Hindistan, İran və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə qızgın ticarət edirdi. XVII əsrin ortalarında tətbiq edilmiş Ticarət nizamnaməsinə görə, ölkədə vahid gömrük vergisi müəyyənləşdirildi. Bir çox daxili gömrük rüsumları ləğv olundu. Yerli tacirlərin mənafeyini nəzərə alan çar hökuməti «Yeni ticarət nizamnaməsi»ni qəbul edərək Rusiya bazarlarında pərakəndə mal satmağı xarici tacirlərə qadağan etdi. Onlar yalnız sərhəd şəhərlərində ticarət edə bilərdilər.

Nəyə görə çar hökuməti ölkədə xarici tacirlərə pərakəndə mal satmağı qadağan etmişdi?

Beləliklə, xırda əmtəə istehsalının və manufaktura sənayesinin genişlənməsi, şəhərlərin çoxalması, ticarətin inkişafına göstərilən qayğı ölkədə əmtəə istehsalının və pul tədavülünün gündən-günə artmasına, vilayətlər arasında əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu.

Xarici siyasət. XVII əsrin ortalarında Rusiyada mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi dövlətin fəal xarici siyasət yeritməsinə imkan yaratdı. Bu dövrdə Rusiyanın xarici siyasətində üç məsələ mühüm yer tuturdu:

- Ukrayna və Belorusiya torpaqlarının işğal edilməsi;
- Baltik dənizinə çıxış əldə edilməsi;
- Qara dənizə çıxışın təmin edilməsi.

1667-ci ildə Kiyev daxil olmaqla Solsahil Ukraynası Rusiyaya birləşdirildi. Həmin dövrdə Rusiyanın Ukraynaya tamamilə yiyələnmək cəhdləri Osmanlı dövləti ilə müharibəyə səbəb oldu. 1681-ci ildə tərəflər arasında 20 illiyə **Baxçasaray sülhü** imzalandı. Osmanlı sultanı Solsahil Ukraynasının Rusiyaya birləşdirilməsini qəbul etdi.

Rusiyanın şərqdə — Amur çayı sahilində möhkəmlənmək təşəbbüsü Çinlə münasibətləri kəskinləşdirdi. 1689-cu ildə Rusiyanın Çinlə imzaladığı **Nerçinsk müqaviləsinə** görə Amur çayı iki dövlət arasında sərhədə çevrildi.

I Pyotrun hakimiyyətə gəlməsi və islahatları. Rusiyanın yeni çarı I Pyotr (1682—1725) azyaşlı olduğuna görə idarə işlərini bacısı Sofiya öz əlinə aldı. Lakin bir müddət sonra I Pyotr bacısını hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa nail oldu.

XVII əsrin sonunda gərgin beynəlxalq vəziyyət, eləcə də Rusiyanın gələcək inkişafı bütün sahələrdə islahatların həyata keçirilməsini zəruri edirdi.

Baltik dənizinə çıxmaq uğrunda 1700-cü ildə İsveçlə müharibənin başlanması I Pyotru müəyyən islahatlar həyata keçirməyə vadar etdi. Müharibə yaxşı təlim görmüş əsgər və zabıt tələb edirdi. Buna görə də hərbi islahat keçirildi. Ordu yenidən təşkil olundu. Yeni qaydalara görə hər 20 kəndli həyətindən bir **rekrut** (əsgər) toplanırdı. Hərbi islahat nəticəsində daimi ordu və donanma yaradıldı.

I Pyotr

Dövlət idarəçilik sistemini möhkəmləndirmək məqsədilə Senat yaradıldı. Senat I Pyotrun ölkədə olmadığı müddətdə icra orqanı kimi nəzərdə tutulmuşdu. Bir müddət sonra o, ali icra orqanına çevrildi və məhkəmə funksiyasını da həyata keçirməyə başladı. Prikazların əvəzinə 12 kollegiya yaradıldı.

Rusiya ordusunun əsgərləri XVIII əsrdə

I Pyotr kilsə işlərini dövlət idarəsi olan Sinoda həvalə etdi. Kilsə dövlətə tabe edildi. İnzibati islahat nəticəsində ölkə 8 quberniyaya bölündü. Quberniyalara qubernatorlar başçılıq edirdi. O, quberniyada ordu, məhkəmə və bütün idarəetmə orqanlarının başında dururdu. I Pyotrun yeni yaratdığı ordu 1721-ci ildə Rusiyaya İsveçlə müharibəni uğurla başa çatdırmağa imkan verdi. Həmin ilin avqustunda imzalanmış **Niştadt sülhünə** görə Rusiya Baltik dənizinə çıxış əldə etdi, dənizsahili ərazilərə yiyələndi. Bu hadisədən sonra I Pyotr imperator titulu qəbul edib Rusiyanın ilk imperatoru oldu.

I Pyotrun islahatlarının Rusiya üçün ən mühüm nəticələri nədən ibarət idi?

I Pyotrun islahatları nəticəsində Rusiyada ilk teatr, qəzet, dövlət kitabxanası, təbiətşünaslıq muzeyi, Elmlər Akademiyası, təqvim yaradıldı və əlifbada dəyişiklik edildi. I Pyotrun islahatları ölkənin yenidən qurulmasına və Avropa ölkələrindən geridə qalmasının aradan götürülməsinə ciddi təsir göstərirdi.

1. 1649-cu il «Məclis Qanunnaməsi»nin mahiyyəti nədən ibarət idi?
2. XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın idarə sistemində nə kimi dəyişiklik baş vermişdi?
3. XVII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasətində hansı məsələlər dururdu? Onlardan yerinə yetirilənləri müəyyən edin.
4. I Pyotrun islahatları ilə şah I Abbasın islahatlarını müqayisə edin.
5. Mütləqiyyət rejimi nə deməkdir?

16.2. İSTİ DƏNİZLƏRƏ ÇIXMAQ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın manufaktura sənayesinin sürətli inkişaf etməsi onun xammala və satış bazarına ehtiyacını artırdı. Rusiya imperiyası hələ I Pyotr dövründən başlayaraq Azov, Qara və Xəzər dənizətrafı torpaqları ələ keçirib rus manufakturasının xammal bazarına çevirməyə çalışırdı. Məhz bu səbəbdən XVIII əsrin ikinci yarısında I Pyotrun planlarını davam etdirən Rusiya diplomatiyasının xarici siyasətində isti dənizlər uğrunda mübarizə əsas aparıcı xətt olaraq qalırdı.

Rusiya isti dənizlərə çıxmaq uğrunda hansı ölkələrlə müharibə apardı?

II Yekaterina, Kiçik Qaynarca sülhü, «Tavrida», Yassı sülh müqaviləsi

II Yekaterinanın hakimiyyətə gəlməsi. Saray çevrilişi nəticəsində Rusiya taxt-tacına II Yekaterina (1762–1796) gəldi. II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə Rusiya imperiyasının sərhədləri qərbə və cənuba doğru daha da genişləndi. I Pyotrdan sonra dəyişməyən dövlət idarəçiliyində islahatlar aparıldı. II Yekaterina I Pyotrun Qara dənizə çıxışın təmin edilməsi siyasətini davam etdirdi.

II Yekaterina

Rusiyanın beynəlxalq ticarət əhəmiyyəti olan Dnepr və Volqa çayları müvafiq olaraq Qara və Xəzər dənizinə axırdı. Bu dənizlər həmin çayların beynəlxalq ticarətdə bir növ davamı idi. Bütün rus tacirləri Qara və Xəzər dənizləri vasitəsilə bir çox ölkələrlə ticarət apara bilərdilər. Lakin XVIII əsrin ikinci yarısında Buq, Dnepr və Don çaylarının mənşəbləri istisna olmaqla, Qara dənizin bütün şimal sahilləri Osmanlı dövləti və onun vassalı olan Krım xanlığının nəzarəti altında idi. Qara dəniz höv-

zəsində hakimiyyət, demək olar ki, tamamilə Osmanlı dövlətinin əlində idi. Qara dənizi özünün «daxili dənizinə» çevirən Osmanlı hökuməti burada başqa dövlətin bayrağı altında gəmilərin üzməsinə yol vermirdi.

Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında 1768-ci ildə növbəti müharibə başladı. Rus qoşunları Larqa və Kaqul çayları yaxınlığındakı döyüşlərdə qələbə qazanaraq Dunayın sağ sahilinə keçdi. Bessarabiya, Valaxiya və Moldova ruslar tərəfindən tutuldu.

Bu müharibədə ruslar hansı dəniz döyüşündə osmanlılara qalib gəlmişdi?

Avropa dövlətləri Rusiyanın Balkanlarda güclənməsini istəmirdi. Buna görə də Avropa dövlətlərinin təzyiqləri Rusiyanı danışıqlara başlamağa məcbur etdi. 1774-cü ildə Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında Bolqarıstanın Kiçik Qaynarca kəndində sülh bağlandı.

Kiçik Qaynarca sülhünün şərtlərinə nələr daxil idi?

1783-cü ildə Krım xanlığının «Tavrida» adı ilə Rusiya hökumətinə ilhaq edilməsi Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında yeni müharibəyə səbəb oldu. 1787-ci ildə Osmanlıların Kinburn qalasına hücumu ilə başlayan müharibə Osmanlı dövləti üçün uğursuz oldu. 1791-ci ildə Yassıda Osmanlı dövləti ilə sülh bağlandı.

Yassı sülhünün şərtləri nədən ibarət idi?

Qara dənizin bütün şimal sahillərinin Rusiyanın tərkibinə keçməsi onun üçün hansı imkanları yaratdı?

Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdə möhkəmlənmək təşəbbüsü. XVIII əsrin ikinci yarısında Cənubi Qafqaz hələ də Rusiyanın maraq dairəsində qalmaqda idi. Volqa–Xəzər ticarət yolu çoxdan

Bosfor və Dardanel boğazları

Kinburn qalasının ruslar tərəfindən alınması

idi ki, Rusiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək siyasi cəhətdən də Rusiya üçün əlverişli idi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi hansı dövlətə qarşı mübarizədə ona üstünlük yaradırdı?

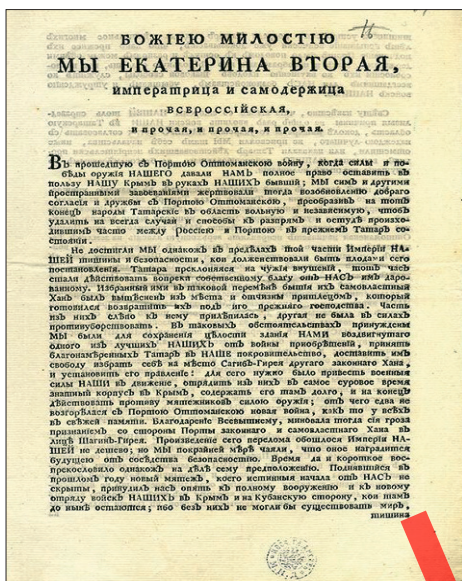
Krımın Rusiya tərəfindən işğal olunması və Kartli-Kaxeti çarlığının Georgiyevsk müqaviləsi əsasında Rusiyanın himayəsinə keçməsi onun Azərbaycana siyasi təsirini gücləndirdi və də nizlər uğrunda mübarizəsini asanlaşdırdı.

Müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları ilə zəngin olan Azərbaycan inkişaf etməkdə olan Rusiya manufaktura sənayesi üçün ən əlverişli xammal mənbəyi və satış bazarı ola bilərdi. Azərbaycan, eyni zamanda öz coğrafi mövqeyinə görə Rusiyanın Şərq ölkələri ilə yaratmaq istədiyi iqtisadi əlaqələr üçün əsas hərbi-strateji məkan idi. Məhz buna görə də Rusiyanın Xəzər dənizində fəaliyyətinin artması həm ticarət məsələləri baxımından, həm də hərbi-strateji nöqteyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Rusiyanın Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərində işğalçılıq məqsədini həyata keçirməsinə Osmanlı imperiyası ciddi maneçilik törədirdi. Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusilə İngiltərənin dəstəklədiyi Osmanlı dövləti özünün

daxili çətinliklərinə baxmayaraq, Rusiyanın bu regionda möhkəmlənməsinə yol verməməyə çalışırdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şərqi Gürcüstana yürüşü ərəfəsində (1795) gürcü çarı II İrakli

Krımın Rusiyanın himayəsinə keçməsi haqqında II Yekaterinanın manifesti

Georgiyevsk traktatı

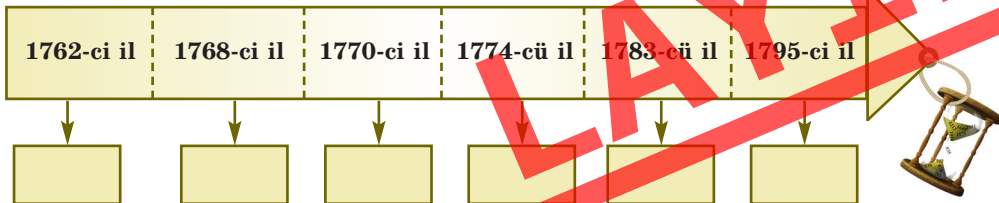
kömək üçün Rusiya dövlətinə müraciət etdi. Lakin Rusiya Kartli-Kaxeti çarlığına kömək etmədi. Rusiya hakim dairələri Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisi işğal etməsinə bir növ «göz yumdu» ki, Cənubi Qafqaza ordu yeritmək üçün bəhanə qazansın. Rusiya imperatoru yaranmış siyasi vəziyyətdə Gürcüstanı qurban verməklə Cənubi Qafqaza daxil olmaq və Xəzər dənizinin qərb sahillərini ələ keçirmək istəyirdi.

II Yekaterina qəti olaraq Azərbaycanı işğal etmək üçün güclü hərbi yürüş təşkil olunmasına sərəncam verdi. 1796-cı ilin yazında rus ordusu Cənubi Qafqaza və Azərbaycana yürüşə başladı. Bu yürüşdə rus qoşunlarına general Valerian Zubov başçılıq edirdi. Lakin 1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın qəflətən ölümü və Rusiyanın Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çağırılmasına səbəb oldu. Beləliklə, XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasının isti dənizlər uğrunda mübarizəsi yarımçıq qaldı.

1. XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya hansı əraziləri ələ keçirməyi planlaşdırırdı? 2. Krım xanlığından başqa Rusiya imperiyası ərazisində daha hansı xanlıqlar mövcud idi? Bu barədə məlumat hazırlayın. 3. Kiçik Qaynarca və Yassı sülhünün şərtlərinə görə Osmanlı imperiyasının itirdiyi əraziləri xəritədə göstərin. 4. Rusiyanın Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərini ələ keçirməyə xüsusi əhəmiyyət verməsi nə ilə bağlı idi? 5. XVIII əsrin sonlarında Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsi nəyə görə uğursuz oldu? 6. Rusiya Ağa Məhəmməd xan Qacarın Tiflisi ələ keçirməsinə nə üçün göz yumdu?

XRONOLOGİYA

17. AVROPA VƏ AMERİKA MƏDƏNİYYƏTİ

XVIII əsrdə Avropada elm və mədəniyyət daha da inkişaf etdi. Avropalıların Şimali Amerikada yaratdığı koloniyalar Avropa mədəniyyətini bura gətirməklə yanaşı, ona fərqli çalarlar verdi.

XVIII əsr mədəniyyətini hansı şəxsiyyətlər irəli apardı?

Molyer, Müqəddəs Pyotr kilsəsi, A.Radişşev, La Profeso, Harvard Universiteti

Qərbi Avropa mədəniyyəti. Manufakturaların və ticarətin inkişafı elmin yüksəlişinə təkan verdi. İngilis alimi İsaak Nyuton dünya cazibə qanununu kəşf etdi və alman alimi Qotfrid Leybnitslə birlikdə ali riyaziyyatın əsasını qoydu.

Monqolfye qardaşlarının
hava şarı

Niderland alimi Antoni Levenhuk baxılan cismi 150—300 dəfə böyüdən linza ixtira etdi. Bu, bakteriyaları öyrənməyə imkan verdi. İngilis alimi Edvard Cenner çiçək xəstəliyinə qarşı türklərdən öyrəndiyi peyvəndi öz ölkəsində tətbiq etməyə başladı.

Cenner çiçək xəstəliyinə qarşı peyvəndi kimlərdən öyrənmişdi?

XVII—XVIII əsrlərin məşhur yazıçıları Molyer komediyalarında, Şiller isə faciə əsərlərində yaşadıkları dövrü tənqid edirdilər.

Yazıçılar yaşadıkları dövrü nə üçün tənqid edirdilər?

Avropa musiqisi də öz yüksəliş dövrünü yaşayırdı. İohan Bax, Volfqanq Motsart bu dövrün gör-

Romada Müqəddəs Pyotr kilsəsi

kəmli bəstəkarları idilər. Motsartın «Don Juan», «Fiqaronun toyu» operaları yaşadığımız dövrdə də gözəl musiqi əsərləri hesab edilir.

Dövrün ideyaları rəssamlıq və memarlıq əsərlərində də öz əksini tapırdı. Jak Lui Davidin «Marat», «Brut» və digər rəsmləri belə maraqlı əsərlərdəndir. Romadakı Müqəddəs Pyotr kilsəsi isə barokko üslubunda inşa edilmiş memarlıq əsərlərinin ən yaxşı nümunəsidir.

Rusiya mədəniyyəti. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Rusiyada da baş verən siyasi və iqtisadi dəyişikliklər mədəniyyətin inkişafına da öz təsirini göstərirdi. Yenidən qurulan təhsil sisteminə dəqiq elmlərin tədrisinə önəm verilirdi.

Rusiya təhsil sisteminin yenidən qurulması özünü nədə göstərirdi?

M.V.Lomonosov

XVIII əsrin əvvəllərində Moskvada naviqasiya, artilleriya, mühəndislik və tibb məktəbləri açıldı. 1715-ci ildə Peterburq Dəniz Akademiyası yaradıldı.

Dəniz akademiyasının yaradılmasının Rusiya üçün əhəmiyyəti nə idi?

Rus coğrafiyaçıları Kamçatka və Alyaska yarımadasını kəşf etdilər.

1725-ci ildə Peterburq Elmlər Akademiyası fəaliyyətə başladı. Bu, rus elminin və mədəniyyətinin bu dövrdəki ən böyük nailiyyəti idi.

M.V.Lomonosovun XVIII əsr Rusiya elminin inkişafında müstəsna xidməti olmuşdur. O, üzvi və fiziki kimyanın yaradıcısı, ilk kimya laboratoriyasının təşkilatçısı idi. O, 1755-ci ildə Moskva Universitetinin əsasını qoydu.

Dövrün hadisələri tarixi əsərlərdə öz əksini tapdı. Beşcildlik Rusiya tarixi yazıldı. Denis Fonvizin və Nikolay Karamzin məşhur yazıçı və tarixçilər idilər.

Tanınmış ədib olan Aleksandr Radişşev «Peterburqdan Moskvaya səyahət» əsərində Rusiyadakı təhkimçilik qaydalarını çox cəsarətlə tənqid edirdi.

Mədəniyyətin çox mühüm göstəricilərindən biri olan teatr sənəti də inkişaf edirdi. 1702-ci ildə Moskva teatrı açıldı. Teatrın açılması mədəniyyətin inkişafına böyük təkan idi.

Nə üçün teatrın açılması mədəniyyətin əsas göstəricisi kimi hesab etmək olar?

Vasili Bajenov, Mixail Kazakov məşhur memarlar kimi tanınırdılar. V.Bajenov Moskvada Paşkovun evini, M.Kazakov isə Moskva Universitetinin köhnə binasını və Kremldəki senatı inşa etmişdi. Bu dövrün ən məşhur memarlıq abidələri sırasında Moskvadakı Lefort sarayı və Peterburqdakı Petropavlovski kilsəsi də var.

Amerika mədəniyyəti. İspan işğalçıları hinduların ən qədim mədəniyyətini məhv etmişdilər. XVII əsrin birinci yarısında Pe-

ruda yeni şəhərlər salındı. Kusko və Limada ispan üslubunda kilsələr tikildi.

Nə üçün Peruda ispan üslubunda yeni kilsələr tikildi?

Hindu X.T.Tuypi-Tupak XVII əsrin görkəmli memarı idi. Limadakı teatr binası onun rəhbərliyi ilə tikilmişdi. Ümumiyyətlə, XVII–XVIII əsrlərdə Meksikada memarlıq və şəhərsalma sürətlə inkişaf edirdi. Memarlıqda barokko üslubu üstünlük təşkil edirdi. XVII əsrdə tikilmiş Milli saray, XVIII əsrdə inşa edilmiş La Profeso kilsəsi bu dövrün ən yaxşı memarlıq abidələridir.

Meksika. Barokko üslubunda tikilmiş kilsə

Harvard Universiteti

XVII əsrin əvvəllərində La-Pasda teatrın açılışı oldu.

XVIII əsrdə ölkənin musiqi həyatında əvvəl ispan, sonra isə italyan operaları başlıca rol oynadı. Meksikada teatr sənətinin əsasını qədim hindu dini mərasimləri təşkil edirdi. İlk kütləvi teatr tamaşası 1670-ci ildə Mexikoda göstərildi. Sonra başqa şəhərlərdə teatrlar fəaliyyətə başladı.

XVIII əsrdə tikilmiş maraqlı memarlıq abidələri sırasında Potosi kilsəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

XVII əsrin əvvəllərində əsas qoyulan Harvard Universiteti XVIII əsrin başlanğıcına qədər ölkədə yeganə ali məktəb idi.

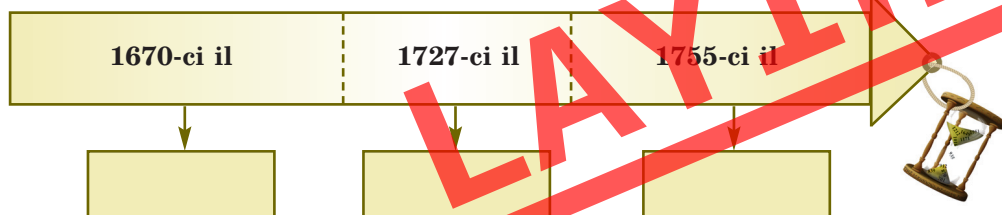
XVIII əsrdə Şimali Amerikada elmin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınan məşhur siyasi xadim B.Franklin, həmçinin elektrik sahəsinə aid bir çox tədqiqatların müəllifi idi. O, 1727-ci ildə Filadelfiyada elm həvəskarlarının klubunu yaratmışdı.

Franklinin tədqiqatları elmin hansı sahəsinə aid idi?

1. Manufakturaların və ticarətin inkişafı ilə elmin inkişafı arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirin. 2. A.Radişevin Qərbi Avropa yazıçıları ilə oxşar cəhətini izah edin. 3. XVII–XVIII əsrlərdə Amerika xalqlarının memarlığına və musiqisinə Avropa mədəniyyətinin böyük təsiri nə ilə bağlı idi? 4. «Ədəbiyyat, rəssamlıq, memarlıq ölkənin həmin dövrdəki tarixini öyrənmək üçün mənbədir» mövzusunda esse yazın. 5. Müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə XVII–XVIII əsrlərdə Avropa və Amerikada mədəniyyət sahələrində olan əsas yeniliklərin cədvəlini tərtib edin.

XRONOLOGİYA

İNTERNETDƏN İSTİFADƏ ÜÇÜN

1. www.history.gov.az
2. www.history.ru
3. <http://www.tarix.gov.az>
4. <http://www.azerbaycantarixi.az>
5. <http://www.tarikh.az>
6. <http://www.az.wikipedia.org/wiki/Portal:Tarix>
7. <http://www.istoriya.az>
8. <http://yotube.com>

LAYİHƏ

BURAXILIŞ MƏLUMATI

ÜMUMİ TARİX 8

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün

Ümumi tarix fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudlu

Tofiq Hümbət oğlu Nəcəfli

Leyla Əhliman qızı Hüseynova

Babək Ələkbər oğlu Xubyarov

Sabir Əbdül Əziz oğlu Ağayev

Amənə Eldar qızı Kərbəlayeva

Nəşriyyat redaktoru

Gülər Ələkbərqızı

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizaynerlər

Səbinə Məmmədova,

Təhmasib Mehdiyev

Korrektor

Mətanət Kərimova

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin

08.06.2015-ci il tarixli 645 №-li

əmrilə təsdiq edilmişdir.

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi — 2019

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 7,32. Fiziki çap vərəqi 8,0.

Formatı 70x100 $\frac{1}{16}$. Səhifə sayı 128. Ofset çapı.

Tirajı 131283. Pulsuz.

«Aspoliqraf LTD» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 149

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

